

**ÜLEVAADE
EESTI VABADUSSÕJAST
1918–1920 (I)**

**JAAN MAIDE
KOLONEL-LEITNANT**

SISUKORD

A. AJAJÄRK KUNI VABADUSSÕJANI

III. Vene kodusõja väljakujunemine 1918. a. lõpuks. Poliitiline olukord 1918. a. lõpul ja 1919. a. alul	1
IV. Eesti rahvusväeosad 1917—1918	10
V. Omakaitse	29
VI. Eesti punakaart ja kommunistlikud väeosad 1917—1918. a.	39

A. Ajajärk kuni Vabadussõjani.

**III. Vene kodusõja väljakujunemine 1918. a. lõpuks.
Poliitiline olukord 1918. a. lõpul ja 1919. a. alul.
(Skeem nr. 1)**

Vene kodusõja väljakujunemine 1918. a. lõpuks. Enamlus pääsis 1917. a. oktoobris Venes võidule peamiselt seetõttu, et ta oli ainuke erakond, kes tahtis maksu mis maksab sakslastega teha rahu. See vastas sel ajal Vene laiemate rahvahulkade südamesoovile, kes sõjast lõplikult olid tüdinud. Et enamlus oma rahunõude tõttu pääsis võimule, see võis kergesti sündida, et aga võimul püsida, see nõudis juba ränka pingutust kohe algavas kodusõjas.

1917. a. novembrikuu alul hakkavad enamlusvastased jõud koonduma kõigepealt Lõuna-Venes — Doni ja Kubani kasakate keskel. Kasakate seas oli juba vanemast ajast säilinud tugev iseteadvus ja demokraatlik korraldus. See lõi kasakate seas sarnase olukorra, et enamlusel arenemiseks seal polnud soodsat pinda. Nii ei tunnustanud kasakad nõukogude võimu, vaid moodustasid oma valitsuse ja toetasid enamlaste poolt kukutatud ajutist valitsust ning asutava kogu kokkukutsumist, mispärast ka lõunasse hakkas koonduma nimelt enamlusvastane element.¹

2. novembril jõuab kindral Aleksejev Novotšerkaski, kus ta asub enamlusvastaste sõjaliste jõudude organiseerimisele, pannes seal aluse n.n.

¹ Н. Какурин — «Как сражалась революция», том I. lhk. 67, 169.
С. А. Алексеев — «Начало гражданской войны». lhk. 103.

Vabatahtlikule Armeele, mis tulevikus kujunes nõukogude võimudele üheks tõsisemaks vastaseks.

1917/18. a. talvel kestab kodusõda enamlaste ja valgete vahel Doni kasakate maal. Esiolgu on valgeil väljavaated võrdlemisi roosilised, kuid varsti selgub, et enamluse laine on tugev ja tema õõnestav propaganda tungib ka kasakate maale. Peagi hakkavad töölisel Donimaal kui rikkas kaevanduste ja tööduse ringkonnas organiseerima punaväge. Kasakate juhti, ataman Kaledini, saadab järjekindel ebaedu, mispärast ta oma elu lõpetab enesetapmisega. 25. novembril langeb Novotšerkaski linn enamlaste kätte.

Vabatahtlik Armeed taandub enamlaste survele Donimaalt Asovi mere kagukallastele, Kubani kasakate maale, püüdes vallutada Kubani pealinna Jekaterinodari, mis aga lõpeb ebaeduga. Lahinguis Jekaterinodari linna all, aprillikuu esimesel poolel, saavad valged lüüa, kusjuures nad kaotavad ka oma juhi, kindral Kornilovi. Kindral Denikini juhatusel algab Vabatahtlik Armeed uut rännakut põhja poole, Rostovi linna suunas, uuesti tagasi Doni kasakate maale, kuhu jõutakse mai keskel.

1918. a. kevadel arenevad suured muudatused Lääne-Venes. 18. veebruaril asusid sakslased uuesti pealetungile kogu väerindel Baltimerest kuni Mustamereni. Põhjas tungisid nad välja Narva—Pihkva—Polotski—Mogilevi joonele ja lõunas — okupeerisid Ukraina. Lõuna-Venes langevad sakslaste kätte ka tähtsad raudteesõlmed, mis Moskvat Rostovi (Doni ääres) kaudu ühendavad Kubanimaaga. Seega kaotasid Eel-Kaukasuses asuvad enamlased otsekohese ühenduse Sise-Venemaaga. Jäi järele vaid veel side üle Tsaritsõni, mis aga oli palju pikem. Ühes Ukraina okupeerimisega leiab aset kasakate seas sakslaste toetusel uus liikumine eesotsas ataman Krasnoviga, kes enamlased Donimaalt tõrjub välja.

Nüüd, kus põhjas enamlaste hädaoht sakslaste kaasabil on likvideeritud, hakkavad vene Vabatahtliku Armeed väesalgad endid uuesti korraldama. Poliitilistel põhjustel mitte soovides tegutseda koos saksasõbraliste Doni kasakatega, valib kindral Denikin endale tegevusobjektiks Kubanimaa ja Eel-Kaukasuse.²

15. augustil vallutab Vabatahtlik Armeed Kubani pealinna Jekaterinodari, ühineb Kubani kasakatega ja hiljem surub enamlased Eel-Kaukasusest välja.

1918. a. sügisel oli valgeil saksasõbralises Doni armees kindral Krasnovi juhatusel umbes 50 000 tääki ja 1919. a. jaanuaris püüsi all umbes 76 500 meest.³ Liitlastesõbralises Kubani armees kindral Denikini juhatusel oli novembri alul umbes 40 000 tääki.⁴ Eriti lahingvõimeline ja enamlusvastane oma meeleolult oli Kubani armeed. Üldiselt kujutasid valged lõunas enesest tusedat jõudu, mida enamlasil tõsiselt tuli arvestada.

Suure tähtsuse Vene kodusõja algpäevil omas tšehhoslovakkide mäss Volgamil ja Siberis. Maailmasõja kestes hoidusid tšehhoslovakkid liitlaste

² С. А. Алексеев — «Начало гражданской войны», лhk. 141.

³ Eelmine allik — лhk. 155, 222.

⁴ Eelmine allik — лhk. 179.

poole ja tulid Austria väest võrdlemisi kergesti venelaste poole üle, andes end vangi kogu väeosadena. Venes moodustasid nad oma väeosa — korpuse, mille koosseisu kuulus umbes 40 000—50 000 meest.⁵ Vene kodusõja alul jäid tšehhoslovakid erapooletuks. Kui sakslased olid ametis Ukraina okupeerimisega, astusid tšehhoslovakid välja sakslaste vastu. Hiljem aga, kui sakslased Ukraina olid okupeerinud ja Venega rahu teinud, hakkasid tšehhoslovakid nõudma, et neid Siberi kaudu saadetakse Prantsusmaale. Sel ajal oli võim sakslaste käes ja nad võisid enamlastele kõike, mida soovisid dikteerida. Et sakslastele liitlaste kõvenemine tšehhoslovakkide arvel polnud kasulik, nõudsid nad, et enamlased tšehhoslovakkidelt võtaksid relvad. Enamlastil puudus aga reaalne jõud selle nõude täitmiseks. Tšehhoslovakid relvi käest ära ei annud, vaid hakkasid vastu ja kukutasid mai lõpul kogu Siberi raudtee piirkonnas enamlaste võimu.⁶ Tšehhoslovakkide mäss lõi soodsa pinna võimu haaramiseks vene valgeile, kes hakkasid korraldama ja panid aluse Koltšaki armeele, mille koosseisus 1919. a. kevadel oli umbes 150 000 meest. Mässulise liikumisega ühines ka rahvas ja varsti löid Ida-Venemaa ning Siber endid Nõukogude võimu alt lahti.

Sel ajal, kui tšehhoslovakid alistasid Siberi ja viljarikkad Volgamaad, seisid Ukraina ja Lõuna-Venemaa viljaaidad sakslaste võimuses. Sise-Venemaa oli leivata jäämas. Kohutav nälg varitses enamlust.

Pärast Soome vabadussõda, mis sakslaste kaasabil läbi viidi, kartsid liitlased põhjas sakslaste edasitungimist Murmani linna ja raudtee suunas. Murmani linna kaitseks, mis kaugel põhjas on ainukeseks jäävabaks Vene sadamalinnaks ja kus asusid maailmasõjaaegsed suured sõjavarustuse tagavarad, saadavad inglased 27. juunil umbes 2000-mehelise väesalga maale. Hiljem võtavad nad, juure tuues uusi väeosi, endi alla kogu Murmani ranna ja Arhangelski linna. Nii tekkis enamlastevastane väerinne ka põhjas liitlaste vägedest, milles oli umbes 20 000—25 000 meest.⁷

Kokkuvõttena näeme, et 1918. a. suvel on enamlaste käes ainult Kesk-Venemaa, mille ümber iga ilmakaare suunas, välja arvatud ainult lääres, kus Saksa okupatsiooniväed asusid, on loodud enamlastevastane väerinne. Vene valged algasid pealetungi, mis pidi lõppema Moskva ja Petrogradi vallutamise ja ühes sellega ka nõukogude võimu kukutamisega.

Saksa okupatsioonivägede lahkumisega 1918. a. novembris tekib enamlastevastane väerinne ka läänes. Selle moodustavad põhjast lõunasse endise Vene riigi läänerajal asuvad rahvad — soomlased, eestlased, lätlased, leedulased, poolakad ja ukrainlased, kellel on eesmärgiks oma riikliku iseseisvuse kaitsmine.

Strateegiliselt tähtsaimaiks lugesid nõukogude väejuhid Lõuna- (kindral Krasnov ja Denikin) ja Ida- (tšehhoslovakid ja admiral Koltšak) väerinnet, kuhu ka koondati vägede enamik ja parimad punakaardi löögiosad eesotsas kommunistlike läti kütirügementidega. Nii asusid 1918. a. novembris

⁵ Н. Какурин — «Как сражалась революция», том I. lhk. 153.

⁶ С. А. Алексеев — «Начало гражданской войны», lhk. 323.

⁷ Н. Какурин — «Как сражалась революция», том I, lhk. 231.

kaheteistkümnest armeest punastel Idaväerindel — 5 armeed (1., 2., 3., 4. ja 5.), Lõunaväerindel — 5 armeed (8., 9., 10., 11. ja 12.) ja Põhjaväerindel (peamiselt liitlaste vastas Arhangelski ja Murmani suunas) 2 armeed (6. ja 7.). Läänes, saksa okupatsioonivägede vastas, seisid enamlasil aga võrdlemisi nõrgad katte- ja piirivalveosad. Suuremal arvul hakati väeosi siia koondama alles Saksa okupatsioonivägede lahkumisel.⁸

Kõik see, et Nõukogude väed eriti lõunas ja idas olid seotud ja Lääneväerinne seni oli omanud passiivse iseloomu, võimaldas muurahvastele, nende seas ka eestlasile, kes oma vabaduse kaitseks pärast Saksa okupatsiooni välja astusid Nõukogude võimu vastu, aega oma sõjaliste jõudude korraldamiseks ja kinnitas nende usku ja lootust tulevase suure ja raske võitluse edukusse.

Saksamaa ja liitriikide poliitika Vene küsimuses. Bresti rahuleping 3. märtsil 1918. a. lõpetas küll sõjategevuse Keskriikide ja Nõukogude Vene vahel, kuid Saksamaale oli enam kui selge, et enamlastega siiski püsivat sõprust ja läbikäimist ei või olla. Sellest väljudes loodi salaja sidemeid ja peeti läbirääkimisi Vene kodanlike tegelastega ja organisatsioonidega nagu „Parempoolne tsentrum” Moskvas ja „Suur Ühine Venemaa” — Petrogradis. Saksa orientatsiooni poole kalduvad vene kodanlikud tegelased lootsid sakslaste sõjalise abiga kukutada nõukogude võimu, kuna aga sakslased, nähes ette lüüasaamist Lääneväerindel, tahtsid end vähemalt idas kindlustada. Venemaal kavatseti maksma panna uus kord, mille kandjad sõbralikule Saksamaale oleksid siis toeks tulevasel rahukonverentsil.

Paar korda kaaluti Saksa väejuhatuses Petrogradi ja Moskva vallutamise küsimust, kuid neist tõmbasid kriipsu läbi 1918. a. juulikuus — Lääneväerindel sakslasile ebaõnnestunud Marne'i operatsioon, mis takistas vajalike vägede koondamist Vene sõjakäigu läbiviimiseks itta, ja augustikuus — Bresti rahulepingule täiendava kokkuleppe saavutamise Nõukogude Vene ja Saksamaa vahel⁹, milles Venemaa loobus oma suveräniteediõigustest Baltimaade kohta ja need andis Saksa täielise voli alla.

Peamiselt raske sõjalise olukorra tõttu läänes ei suutnud sakslased kavatsetavat sõjakäiku Venemaale ette võtta, kuid seevastu andsid nad saksa orientatsiooni kuuluvaile vene kodanlikele rühmitustele toetust raha ja sõjavarustuse näol oma väeosade korraldamisel võitluseks enamlaste vastu. Nii said 1918. a. kevadel ja suvel Doni kasakad sakslasilt rikkalikult mitmesugust sõjavarustust, mis võimaldas neil korraldada oma jõude ja enamlasi Donimaalt välja tõrjuda. Sakslaste nõusolekul ja kaasabil pandi alus vabatahtlikele Põhja-, Lõuna- ja Astrahani-armeedele. Ükski neist ei suutnud aga oma formeerimist novembriks lõpetada. Sakslaste lahkumisel taandus suurem osa Pihkva ümbruses formeeritavast Põhja-armeest Eestisse, kus ta vastava lepingu põhjal jäi alluvaks Eesti ülemjuhatajale. Lõuna- ja Astrahani-

⁸ Н. Какурин — «Как сражалась революция», том II, лhk. 39.

⁹ Н. А. Корнатовский — «Борба за красный Петроград», лhk. 19.
Ed. Laaman — „Eesti lahkumine Vene riigist”, лhk. 75.

armee võeti pärast ümberkorraldamist vastu Doni vägede koosseisu.¹⁰

1918. a. novembris kaotab Saksamaa oma mõjupiirkonna nii lõunas kui ka põhjas. Ainult Preisimaa otsekoheses läheduses, Kuramaal, Liibavi ümbruses, õnnestub sakslasil veel peatuda, kus nad piiri panevad punaväe edasitungimisele.

Veel polnud kadunud sakslasil viimsed lootused oma võimu maksmapanemiseks idas. Uuesti asutakse siin saksa-vene-sõbraliste vabatahtlike väeosade korraldamisele kindral von der Goltzi ja hiljem — Bermond-Avalovi juhatusel, kuid ka see katse varises kokku, nüüd juba jäävalt, 1919. a. sügisel.

Pärast Brest-Litovski rahu kerkis päevakorrale Vene interventsiooni küsimus ka võitjate, s. o. liitlaste, juures. Liitlasil, eriti prantslasil, oli suur huvi, et Venemaa nende abil enamlaste võimu enesest maha raputaks, keskriikide vastu moodustaks uue väerinde ja jällegi saaks „liitlaseks”. Ka kardeti saksasõbralise Venemaa kujunemist. Kuid ka liitlasil seisid interventsiooni läbiviimiseks suured takistused ees. Kõigepealt — kohutavad kaugused. Dardanellid seisid alles keskriikide võimuses ja sealt ei pääsnud läbi. Liitlaste käsutuses seisid vaid teed Kauges Idas, Vladivostokist Siberi kaudu ja põhjas — Arhangelskist ja Murmanist läbi looduslikult raske maastiku Kesk-Venemaale.

Teiseks, liitlased olid sõjast väsinud ega söandanud mobiliseeritud jõududega uut suurt sõjakäiku itta ette võtta. Tarvilise arvu vabatahtlike palkamiseks puudus neil aga raha.

Kolmandaks, mõned liitlasid ei olnud üldse huvitatud endise suure Venemaa jaluleaitamisest. Nii jäi siis liitlaste interventsioonikava, välja arvatud katsed selleks põhjas (Murmanis ja Arhangelskis) ja Kauges Idas, ka ainult kavatsuste valda.

1918. a. lõpupäevil, kui sakslaste kaotus sai tõsiasjaks, pöördus Lõuna-Venemaa valgete vägede juhatus abipalvega liitlaste poole. Bukarestis novembrikuus peetud nõupidamise tagajärjel lubasid liitlased (peamiselt prantslased) saata Lõuna-Venemaa okupeerimiseks umbes tosina diviise. See vastus rahustas valgeid, sest sarnaste jõududega võis sel ajal juba palju ära teha. Kindral Denikin töötas välja kava, kuidas Saksa okupatsioonivägede asemele astuksid liitlaste väed.

3. detsembril antakse liitlasile üle memorandum, milles avaldatakse soovi, et nad Vene väerindele saadaksid 18 jalaväe ja 4 ratsaväe diviisi. Need jõud pidid looma tõkke sellel joonel, kus seni olid asunud Saksa okupatsiooniväed. See tõke pidi olema küllaldaseks varjuks valgeile oma jõudude korraldamisel.¹¹ Ühtlasi seati vene valgete poolt üles nõue, et nende esindus kutsutaks rahukonverentsist osa võtma täisõigusliku liikmena, kuna aga sinna poleks tarvis kutsuda ei enamlaste ega uute riikide esindajaid.

Valgete nõudmine tekitas liitlaste eneste keskel suuri mõtete lahkuminekuid. Prantsuse valitsus soovis valgeile venelasile võimalikult vastu

¹⁰ Н. А. Корнатовский — «Борба за красный Петроград», lhk. 25 ja 26.

¹¹ Н. Какурин — «Как сражалась революция», том II. lhk. 27.

tulla, kuna aga Inglismaa ja Ameerika sellele vastu vaidlesid. Viimased seletasid, et sellega suur vastutus langeks liitriikide peale, kui nad vene valgeid, kelle käes oli võrdlemisi väike osa Vene territooriumist, loeksid kogu Venemaa esinduseks. Nii jäi küsimus vene valgeid kutsuda rahukonverentsile lahtiseks kuni rahukonverentsi tegeliku kokkuastumiseni.

Vahepeal olid prantslased juba interventsiooni alustanud Lõuna-Venemaal. Detsembri keskel saatsid nad Odessas maale dessandi, mida pärastpoole veel täiendati Kreeka väeosadega.

1918. a. novembris oli Odessa piirkonnas asuvas prantsuse-kreeka dessantsalgas umbes 8000 meest. Prantsuse-kreeka dessantsalk püsis Odessas kuni 1919. a. aprillikuu keskpaigani, millal ta Venemaalt ära viidi.¹²

Selleks ajaks, kui rahukonverents kokku astus, oli liitlaste vägede ülemjuhataja, marssal Foch, valmistanud memorandumi, milles ta tõi esile tarviduse Saksamaa allaheitmiseks sarnaselt, et ta igasugused rahutingimused peaks vastu võtma. Ühtlasi oli memorandumis ka alla kriipsutatud, et tuleks kõrvaldada võimalus Saksamaa ja Nõukogude Venemaa liitumiseks, mis tulevikus võiks kujuneda uueks hädaohuks liitlasile. Selleks soovitas ta organiseerida suure rahvusvahelise väe, kes läbi Saksamaa ette võtaks sõjakäigu Nõukogude Venemaale ja seal kukutaks sakslastega rahujalal seisva enamliku valitsuse. See memorandum läks Prantsuse toleaegse peaministri Clemenceau kätte, kellel juba varem oli teravaid mõttevahetusi olnud Inglise ja Ameerika valitsustega Vene küsimustes, mis pärast ta ka arvas paremaks seekord Fochi memorandumi üldse mitte arutusele võtta.¹³

Venelased lootsid siiski kindlasti, et liitlased, Saksamaaga valmis saanud, Venemaal suuremal määral ette võtavad sõjariistus interventsiooni ja neil aitavad enamlaste valitsust kukutada. Teatav vool liitlaste poliitikas — nimelt Prantsuse valitsus ja Inglise valitsuses sõjaminister Churchilli ümber seisvad ringkonnad — oli ka tõesti selle poolt. Teine vool aga, inglased peaminister Lloyd George'iga eesotsas ja Ameerika olid selle vastu nii põhimõtteliste kaalutluste kui ka liitlaste sõjatüdumuse ja väsimuse tõttu.

Pariisi rahukonverentsil, kus Vene küsimus esimesena üles kerkis, võitis viimane vool. Tehti ettepanek kutsuda kõik Venes võitlevad rühmad ja valitsuste esindajad Prinkipo (Printsi) saarele rahukonverentsile, mis ka vastu võeti. Ameerika presidendilt Wilsonilt kuuldus, et ta Vene kodusõja lõpetamist võimalikuks oli pidanud demokraatliku rahvahääletuse teel. Inglasil, väljudes oma kogemusist Briti asumais, polnud aga palju usku Vene demokraatiasse ja kodusõja lõpetamise võimalustesse rahulikult teel. Venemaa ekspeditsiooni enda kohta arvati, et selleks vajatakse liig suurt vägede hulka (räägiti ühest miljonist), kes pealegi veel mitu aastat maad peaks okupeerima. See ülesanne käiks maailmasõjas ärakurnatud liitlasile juba üle jõu.

Kutse Prinkipo konverentsile võtsid enamlased pika kõhklemise peale vastu. Nad pakkusid liitlasile anneksioone ja kontributsioone rahutegemise

¹² Н. Какурин — «Как сражалась революция», том II, lhk. 86—91.

¹³ Ed. Laaman — „Eesti Vabadussõja poliitiline ajalugu”, lhk. 56.

eest, kuid hoidusid piinlikult tagasi president Wilsoni kavatsusist kodusõda rahvahääletusega lõpetada. Vene valged olid aga kategooriliselt konverentsi vastu. Nad seletasid, et võitluses enamlastega ainult sõjariistus jõud võib otsustada, mitte aga läbirääkimised. Nii läks Prinkipo konverents luhta.

Pärast Prinkipo konverentsi nurjumist kavatsesid prantslased uuesti Venes läbi viia interventsiooni. Et liitlasil oli raske kogu väerinnet enese käes hoida, siis oli marssal Fochil kavatsus selleks mobiliseerida piiräärseid rahvaid (rumeenlasi, ukrainlasi, poolakaid, leedulasi, lätlasi, eestlasi jne.). 25. jaanuaril pöördus marssal Foch memorandumiga liitlaste poole selle operatsiooni läbiviimiseks. Marssal Fochi kavatsusele vaidles vastu Briti esindaja Balfour, kes teatas, et Inglismaa Venemaale ei lähe valitsust looma, sest see on venelaste eneste asi. Nii ei leidnud seegi kava teostamist.

Et oma kava siiski läbi suruda, jaotasid prantslased operatsiooni itta osadeks, mis välja kutsuks teisi operatsioone ja liitlasi sunniks Venes astuma tegevusse. Märtsi keskel esineb marssal Foch ettepanekuga, et kindral Halleri poola vabatahtlikke vägesid, kes maailmasõja ajal olid Prantsuse väerindel võidelnud, ei viidaks kodumaale merd kaudu, vaid Viini kaudu saadetaks Karpaatidesse, kus nad ukrainlaste vastu võiksid tegevusse astuda. Karpaatides oli auk, kus enamlased võidetud keskriikidega kokku puutusid. Kindral Halleri vabatahtlikud väed pidid selle lõhe sulgema. Ka see marssal Fochi võte ei õnnestunud — Inglise ja Ameerika esindajad kartsid neid suuri kavatsusi.

Üldiselt tundus, et Nõukogude Vene asus Euroopast kaugel ja seetõttu ei hoolitud ka suurt Venemaa sisemisist sündmusist. Et Venes interventsiooni välja kutsuda, oli tarvis, et enamlased liitlasile saaksid kardetavamaks.

1919. a. veebruaris otsustati rahukonverentsil moodustada Ungari ja Rumeenia vahel erapooletu maariba, mille tõttu Ungari oma piiri 50 kilomeetri võrra pidi tagasi tõmbama.

Ungarlasile, kelle rahvustunne on kõrgesti arenenud, oli rahukonverentsi otsus suureks löögiks. Krahv Karolyi valitsus ei suutnud seda taluda ja astus tagasi. Enamlik liikumine oli Ungaris maad võtnud ja 21. märtsil 1919. a. läks võim nõukogude kätte. Seega oli punane hädaoht üle Venemaa piiride juba läände jõudnud.¹⁴

Ungari küsimuse harutamise ajal rahukonverentsil teatati, et liitlaste (Prantsuse-Kreeka) väesalk Odessas on sattunud raskesse seisukorda, sest ka Ukraina seisis enamlaste võimuses. Kui marssal Fochil küsiti, kas ei tuleks sinna uusi liitlaste väeosi saata, vastas tema, et Odessa hoidmine ei tasu vaeva. Marssal Fochil oli teoksil laiaulatuslikum kava ja ta ütles, et tähtsam oleks nüüd juba suurem operatsioon Ungaris. Seal tuleks ka organiseerida enamlastevastaseks võitluseks Rumeenia ja Poola vägesid, et alul ühiselt kukutada Ungaris nõukogude valitsus ja siis juba koos pöörduda enamliku Venemaa vastu. Märtsikuu lõpul oli see uus suur interventsioonikava rahukonverentsil harutamisel, kuid ameeriklased olid jällegi need, kes ta läbi kukutasid. Ameerika oli Vene sõjakäigu peafinantseerija ja seepärast oli tema

¹⁴ Н. Какурин — «Как сражалась революция», том II, lhk. 29.

ütelda ka otsustav sõna.

Nüüd jäi järele veel võimalus ainult vähemal viisil toetada Nõukogude Vene vastaseid, näiteks — rahaga, varustusega, laevastikuga jne. Rahukonverentsi poliitika edaspidiseks mõtteks jäigi n.n. tervishoidliku vöö (*cordon sanitaire*) moodustamine uutest riikidest (Soome, Eesti, Läti, Leedu, Poola, Ukraina, Rumeenia) ja vene valgeist vägedest, kes Lääne-Euroopa (eriti Saksamaa, kus käärimisprotsess oli veel käimas) lahutaks Venemaa enamluse katkust ning sakslasilt ära võtaks Venega ühinemise võimaluse.

Kui märtsikuus lõplikult läbi kukkus interventsiooni mõte, alustati aprillikuus vene valgete poolt uus aktsioon, et saada liitriikidelt suuremat toetust raha ja varustuse näol. Et aga Prantsusmaa rahalised jõud olid kokku kuivanud, sai suuremaks aitajaks Inglismaa. Aprilli- ja maikuus peeti läbirääkimisi Inglise sõjaministri Churchilliga, keda valgete esindajad ka oma mõttele suutsid võita. Prantsusmaa oli küll esimesena Vene interventsiooni mõtte üles tõstnud, kuid valgete peamiseks toetajaks kujunes nüüd Inglismaa.

Rahukonverentsil loodi Vene küsimustes eriline tööjaotus Prantsuse ja Inglismaa vahel. Balti riigid ja Baltimeri, kus tegutses Inglise laevastik, jäi Inglismaa võimkonda. Poolakate, ukrainlaste ja valgete toetamine Lõuna-Venes kuni Doni jõeni oli prantslaste ülesandeks, kuna sealt edasi ida poole valgete väerinne ja Kaukasus kuulus jällegi Inglise tegevuspiirkonda.

1919. a. kevadel oli igatahes vene valgete täht tõusmas ja seda hetke kasutasid valged selleks, et läbi viia Pariisis Koltšaki tunnustamine liitlaste poolt, mille nad ka saavutasid. Admiral Koltšak tunnistati Vene ülemvalitsejaks. Venemaast lahutati ainult Soome ja Poola ning Inglise pealekäimisel suudeti vene valged viia nii kaugemale, et Balti riikidele lubati autonoomia, ja Ameerika pealekäimisel võeti üles tingimus, et uuel Venemaal sisse seatakse demokraatlik kord. Admiral Koltšak võttis need tingimused vastu.

See oli pöördepunkt, kus liitlased peale toetuse raha, varustuse ja laevastiku näol enam midagi ei tahtnud ette võtta nõukogude võimu kukutamiseks Venemaal. Nad jätsid Vene küsimuse enam saatuse hooleks ja edaspidine asjade käik olenes peamiselt sõjalistest sündmustest ning poliitilistest vahekordadest kohal.

28. aprillil moodutasid liitlased rahukonverentsi juures Balti komisjoni, kes saatis oma esindajaks Baltimaale Inglise kindrali H. Goughi ülesandega kohalikele võimudele korraldada abistamist enamlaste ja sakslaste vastu võitlemiseks ja rahukonverentsi informeerida siin arenevaist sündmusist. Sellega sai liitriikide abi meile reaalsjaks. Ühtlasi oli siin ka erapooletu silm meie sündmusi hindamas, millel, nagu hiljem näeme, osutus meie kohta suur tähtsus.

Olgugi, et admiral Koltšaki lubadused meid kaugeltki ei rahuldanud, oli ometi midagi saavutatud, millega võitlust võis jätkata. Lõppsõna pidime ise ütleva oma Vabadussõjaga ja selle õnnelikule lõpule viimiseks olid meil nüüd

vähemalt tagatised sõjalise varustuse saamiseks.¹⁵

Vene valgete poliitika piiririikide suhtes. Ühises väerindes, mis võõna ümbritseb punaseid, torkab teravasti silma järsk vahe poliitilistes sihtides enamlastevastaste muurahvaste ja valgete venelaste vahel. Kuna muurahvad poliitiliselt püüdsid iseseisvuse poole, mis oleks korraldatud demokraatlikul valitsemisviisil, oli aga valgeil lipukirjaks „Ühine ja lahutamatu suur Venemaa”. Ainuke katse demokraatlikku valitsust jalule seada tehti Ida-Venes tšehhoslovakkide kaasabil. Kuid ka seal läksid valgete eneste keskel hõõrumised lahti ja 1918. a. novembris kukutasid parempoolsed Ufa kongressil valitud 5-liikmelise direktoriumi. Diktaatoriks kuulutati admiral Koltšak, kelle varsti kõik vene valged tunnistasid oma ülemjuhatajaks.

Äärmist lühinägelisust näitasid vene valgete toleaeagsed võimukandjad üles piiririikide poliitikas. Viimased olid oma jõul kätte võitnud iseseisvuse. Sageli tuli vene valgeil väejuhtidel alata oma sõjaväe loomist iseseisvais piiririikides muurahvaste seljataga (näiteks Eestis Loode-armee loomine). Kui vajati abi, ei oldud lubadustega kitsi; kui aga kujunes jõud, võideti oma baas, saavutati rindel kas või ajutine edu, muutusid ka antud lubadused. Kui käega katsutavat abi enam ei vajatud, rahustati muurahvaid Vene asutava koguga — see pidi valgete kujutlusel olema iseseisvate muurahvaste lõplikuks määrajaks. Asutav kogu oli aga tundmatu suurus. Meie väikesed kogemused lasksid siiski oletada, et piiririikidel sealt midagi head pole loota. Ükski endistest Vene poliitilisist rühmitusist ei pooldanud piiririikide iseseisvust. Ka kujunes asutava kogu kokkukutsumine juhtide meelsuse muutmise tagajärjel vastavalt sõjalisele edule väga küsitavaks.

Valgete poliitika kandjad ei näinud oma loosungi tagant — „Ühine ja lahutamatu suur Venemaa” — üldse tegelikku elu ja tema nõudeid. Seepärast jäid nad ka üksikuks ja pidid lõpuks enamlaste ees kapituleerima. Uutele väikeriikidele sünnitasid nad aga rahukongressi algpäevil suuri raskusi, sest vene valgeil oli siis teatav mõju liitriikide juures. 9. märtsil esitasid valged rahukongressile vastava memorandumi, milles leppisid kui paratamatusega ainult Soome ja Poola lahkulöömisega „Suurest ühisest Venemaast”, kuid nõudsid kindlasti teiste piiririikide statuutide mitte otsustamist. See pidi jätama tulevase Vene enese lahendada. Kuigi need nõuded ei suutnud peatada iseseisvate väikeriikide enesemääramise protsessi, löid nad ometi asjatu viivituse nii sõjalise varustuse saamises kui ka iseseisvuse tunnustamises, millise aja jooksul tugevnesid aga enamlased ja võitlus muutus seega nii meile kui ka valgeile enestele aina raskemaks.

Balti riikide kohta toonitasid vene valged, et need majanduslikult olenevat Venemaast ja nende iseseisvus Venemaale kui ka neile enestele toovad ainult kahju. Iseseisvuse korral puuduks neil Vene kaubanduse ja tööstuse kapital, nad ei jaksaks oma osa Vene riigivõlast kanda ja suleksid Venele pääsetee

¹⁵ Ed. Laaman — „Eesti lahkumine Vene riigist”, lhk. 90—97.

Ed. Laaman — „Eesti Vabadussõja poliitiline ajalugu”, lhk. 54—68.

Н. Какурин — «Как сражалась революция», lhk. 13—39.

Baltimerele.

Strateegiliselt olevat aga Baltimaade kaotus Venemaale suureks löögiks, sest kui Soome lahe ja Balti ranna kaitstesüsteemid ära jäävad, pakuvad Balti riigid hea platsdarmi igale suurriigile Venemaale kallaletungimiseks.

Nii oli siis selgesti ette näha, et muurahvastel juhtumil, kui valgeil peaks õnnestuma kukutada enamlik kord, tuleb oma vabaduse kaitseks uute võimukandjate vastu uuesti relvaga välja astuda.¹⁶

IV. Eesti rahvusväeosad 1917—1918.

(Skeem nr. 2)

Eestlased Vene sõjaväes kuni 1917. a. veebruarirevolutsioonini. Sel ajal, kui Eesti territoorium lahutamatu osana kuulus Vene riigi külge, täitsid eestlased sõjaväeteenistuse kohuseid Vene sõjaväes ühisel alusel venelastega. Selle tagajärjel oli siis juba enne maailmasõda kui ka viimase kestes eesti rahva seas umbes sama protsent ja sama kooli järgi väljaõpetatud sõdureid-eestlasi kui vene rahva seas sõdureid-venelasi, nimelt umbes 8—10% rahva üldarvust.

Eesti soost ohvitseride arv vene sõjaväes oli kõikuv. Nimelt oli enne maailmasõda kutselisi ohvitseri-eestlasi võrreldes eesti rahva arvuga vähem kui ohvitseri-venelasi vene rahva arvuga võrreldes. Arvult oli enne maailmasõda eesti soost kutselisi ohvitseri umbes 150, kellest mõned üksikud olid esimeses vanemohvitseri aukraadis ja seega teenisid pataljoni ülema või sellele vastaval ametkohal. Rooduülemaid oli juba rohkem. Suurem osa oli aga nooremad ohvitserid. Eestlasi-mereväeohvitseri rahuajal Vene sõjalaevastikus üldse ei olnud, sest mereväkke pääsis vaid aadel. Eesti soost ohvitseride seast olid mõned üksikud kindralstaabi akadeemia lõpetanud. Peale kutseliste ohvitseride oli umbes 160 tagavaraväe lipnikku eestlast. Nii siis oli Vene sõjaväes enne maailmasõda üldse umbes 300 ohvitseri-eestlast.

Maailmasõja ajal lõpetasid umbes 1800 eestlast sõjaaegsed ohvitseride ettevalmistamise kursused (lipnike kooli) ja omandasid ohvitseri aukraadi. Ka eestlasi-mereväeohvitseri hakati sõja ajal ette valmistama.

Üldse kogunes 1917. a. veebruarirevolutsiooniks Vene sõjaväkke ligikaudu 2100 eesti soost ohvitseri, kellest umbes pooled olid lipniku aukraadis, ja kuni 100 000 sõdurit.¹⁷

Eesti rahvusväeosade loomine. Eesti rahvusväeosade koosseisu kuulusid 1917.—1918. a. Eesti pinnal Vene väejuhatuse alluvuses eesti rahvusväeosade formeerimise organite loodud eesti rahvusest ohvitseridest ja sõdureist koosnevad väeosad, kes jätkasid oma olemasolu Saksa okupatsiooni ajal Eesti riiklik-rahvuslike väeosadena.

Maailmasõja esimesil päevil Vene valitsus rahvuslike väeosade loomist ei

¹⁶ Ed. Laaman — „Eesti lahkumine Vene riigist”, lhk. 93—95.

O. Jalajas — „Lühike ülevaade Eesti iseseisvuse tekkimisest ja arengust”, lhk. 98, 99.

¹⁷ J. Soots — „Eesti Vabadussõda 1918—1920. a.”.

pooldanud. Hiljem aga, kui Poolamaa ja osa Lätimaad langes Saksa sõjavägede kätte, hakati luba rahvuslike väeosade korraldamiseks juba lahedamini andma.

Pärast Kuramaa vallutamist sakslaste poolt ja just nimelt 1915. a. kerkis ka eesti seltskonnas Jaan Tõnissoni algatusel tõsisemalt päevakorra eesti rahvusväeosade asutamise mõte. Selle küsimuse üle vahetati mõtteid kitsamais ringides ja tuldi otsusele, et õige hetk eesti rahvusväeosade loomiseks pole veel kätte jõudnud. Nimelt oli senine olukord näidanud, et Vene väejuhatusele tarvitas rahvuslike väeosi kõige raskemate operatsioonide läbiviimiseks, mis oli seotud ränkade kaotustega. Pidades seda mitteõiglaseks arvatigi meil rahvusväeosade asutamist varajaseks. Ent kui sõjaliin Eestimaaale jõudis ikka lähemale ja lähemale ja 1917. a. alul Venemaal tsaarivalitsus langes ja hakkas maksma vabariiklik kord, avanesid ka eestlasil lootusrikkamad väljavaated tulevikku, kauaunistatud vabaduse järele. Ka arvati nüüd tarviliseks taganeda endiselt seisukohalt ja asuda eesti rahvusväeosade organiseerimisele, milline mõte peaaegu üheaegselt kerkis päevakorra Tallinnas, Petrogradis, Põhja- (Riia) rindel, Soomes ja mujal.

28. märtsil (10. aprillil) 1917. a. peeti Tallinnas, „Grand-Marinas”, esimene eesti sõjaväelaste koosolek (umbes 500 sõjaväelast), kus arutati rahvuslike väeosade asutamise küsimust. Koosoleku algatajaks olid Tallinnas asuva 470. jalaväe Dankovski polgu eestlased. Koosoleku avas Dankovski polgu 3. roodu sõdur Mihkel Rumba, selgitades koosoleku kokkukutsumise põhjusi ja kutsudes eesti sõjaväelasi üles ühinema oma rahvusväeosade loomiseks. Rahvusväeosade loomise mõte kutsus esile elavaid vaidlusi poolt ja vastu, milles rahvusväeosade vastased opereerisid peamiselt läti kütipolkude kurva saatusega, kes lahinguis kannud ränke kaotusi. Esineti konkreetse ettepanekuga — komplekteerida eestlastega formeeritavaid Tallinna kindluspolke.

Kuna rahvusväeosade loomise mõtte üksikasjalisemaks kaalumiseks ja lõplikuks otsustamiseks leidis suurearvulisel koosolekul vähe võimalusi, otsustati küsimus jätta esialgu lahtiseks ja valiti eeltööde tegijaks kümneliikmeline komisjon koosseisus: mitšman Lukk, lipnik K. Rotschild, lipnik G. Lagus, sv.-ametnik J. Aamisepp, kapellmeister A. Helder, sõdurid — H. Visman, A. Jürgens, R. Premet, M. Rumba ja J. Kiisa.

Valitud komisjon asus kohe tööle ja jõudis järgmisele seisukohale:

„1. Eesti pataljonide asutamine sarnasel kujul, nagu seda omal ajal lätlased omal algatusel tegid, tuleb praegust olukorda silmas pidades mittesoovitavaks pidada;

2. tingimata tarvilik on eestlaste sõjaväeosadesse koondamine kodumaa väerinnale järgmistel põhjustel:

a. kodumaa väerinna, ranna ja saarte kaitsmine on praegu, mil oodata sakslaste pealetungimist ja maaletulekut, iseäralise tähtsusega;

b. väeosad, kes maakoha iseäraldustega, kohaliku keelega ja rahvaga täiesti tuttavad, suudavad siin üldisele asjale võrdlemata kasulikumad olla, kui täiesti võõrastes oludes;

d. ühte keelt kõnelevate ja ühest rahvusest soldatite ja ohvitseride vastastikku arusaamine kõrvaldab igasugused eksitused, mis keele oskamatusel ehk rahvuslase umbusalduse tagajärjel võiksid tekkida;

e. armastus oma kodukoha ja sugurahva vastu võimaldab sügavamalt ja ohvrimeelsemat kohusetäitmist, kui see harilikult oludes võiks nõuetav olla;

g. kodumaal viibivad väeosad võivad oma kodumaa korraldamisest tegelikult osa võtta;

3. kodumaa väepiirkonda, millesse kuuluks Tallinna merekindlus, rand, saared ja kõik kodumaa kindlustatud seisukohad, tuleks koondada eestlased järgmistest väeosadest:

a. kõigist kohalviibivatest väeosadest;

b. kõigist otsekohestest väerinnast väljaspool seisvatest väeosadest kogu vene riigist, näit. tagavara pataljonidest, evakueerimis- ja kogumispunktidest jne.;

d. kõigist uuesti mobiliseeritavaist vägedest; tegevast frondist sõjameeste äratoomine täielikult ülema väejuhatuse otsustada jätta, et rahvuslikke hõõrumisi ära hoida; tarviliku ohvitseride kogu täiendamiseks aga ka tegevalt frondilt üksikuid ohvitseri kutsuda;

4. uuesti organiseeritavate eesti väeosade otsekoheks ülesandeks oleks Tallinna merekindluse, ranna ja saarte kaitsmine sel määral, nagu seda vägede arv ja suurus võimalikuks teevad; ülemaal väejuhatusel on aga täieline vabadus oma äranägemisel, kui seda strateegilised põhjused nõuavad, nimetatud väeosasid ka Põhja väerinna otsekoheks kaitsmiseks tarvitada;

5. seda ettepanekut Peterburi ja võimalust mööda ka kõigile teistele eesti sõjameestele avaldada;

6. eesti sõjaväeosade korraldamise kiirendamiseks ja otstarbekohasemaks läbiviimiseks kõigilt eestlastelt üldist toetust paluda.”

27. märtsil (10. aprillil) valitud komisjon kutsus 6. (19.) aprillil Tallinna pritsimaja saali kokku uue eesti sõjaväelaste koosoleku. Ilmus umbes 400 sõjaväelast, kelle seas oli ka rohkesti ohvitseri. Koosolekut juhatas vabatahtlik Arnold Jürgens.

Seekord koosolekul keegi sõjaväelasist põhimõtteliselt ei vaielnud rahvusväeosade asutamise vastu. Eriti soojasti toetas aga eesti polkude loomise mõtet sõjaväearst dr. Ado Lüüs. Vastu seisis peamiselt J. Anvelt, kes esines siiski võrdlemisi tagasihoidlikult. Ta soovitas muuseumis punase kaardiväe asutamist, milles sõjaväelased võiksid teenida instruktoritena.

Lahkarvamisi tekitas siiski organisatsiooni küsimus. Osa koosolijaist ei tahtnud kuidagi leppida kavatsusega eesti väeosade asutamist siduda Tallinna kindluspolkudega. Avaldati arvamist, et kindluspolgud ka ümbermoodustamisest hoolimata ikkagi jäävad vene väeosadeks, milles eestlasil on vähe kaasaraäkimise õigust.

Komisjoni ettepanekud võeti siiski vastu peagu ühel häälel, kuna Anvelti ja ta mõtteosalist Bleimanni toetas ainult üks hääl.

Komisjon valiti ühtlasi vastuvõetud otsuste täideviijaks organiks,

koopteerimise õigusega. Talle tehti ülesandeks asuda kohe eesti väeosade formeerimisele ja eesti sõjaväelaste laialdasemale organiseerimisele, milleks esialgsete eeltööde järele pidi kokku kutsutama kongress organiseerimistöö sihtjoonte kindlaksmääramiseks.

Polkudesse otsustati vastu võtta ainult neid, kes selleks ise avaldavad soovi.

„Grand Marinas” valitud komisjon otsustas endale nimetuseks võtta „Eesti Sõjaväelaste Büroo”. Ametid jaotati omavahel järgmiselt: esimees — vabatahtlik Arnold Jürgens, abiesimees — lipnik Georg Lagus, sekretär — lipnik Konrad Rotschild, abisekretär — reamees Mihkel Rumba, laekahoidja — sõjaväeametnik Julius Aamisepp. Ametita eestseisuse liikmed: mitšman Lukk, kapell-meister A. Helder, sõdurid Rudolf Premet ja J. Kiisa. Viimane ei võtnud büroo tegevusest osa.

Üheks esimeseks mureks Eesti Sõjaväelaste Bürool oli — luua tihe side eesti seltskonnaga ja teiste garnisonide eesti sõjaväelastega ja teatada oma kavatsusest võimalikult laiemalt eesti sõjaväelasile. Oli tarvis asuda eesti rahvusväeosade loomise mõtte laialdasele propageerimisele, et seda omaks võtaksid suuremad rahvahulgad. Tuli kohe ka asuda eesti rahvusväeosade konkreetsete asutamisevõimaluste selgitamisele nii sõjaväevõimude juures kui ka teistes valitsusasutistes. Nii seisis Eesti Sõjaväelaste Büroo suurte ja vastutusrikaste ülesannete ees, mille lahendamiseks ühel või teisel viisil täiel määral olenes eesti rahvusväeosade tulevik.

Büroo esialgne koosseis oli võrdlemisi väikesearvuline ja ühekülgne, sest selles olid esindatud ainult sõjaväelased ja needki nooremais eluaastais ning auastmeis. Oli tungiv tarvidus kandvamaist juhtidest, kelle isiklik autoriteet ärataks usaldust ja suudaks koondada enda ümber laiemaid hulki.

Kõiges selles oli büroo täiesti teadlik ja üheks tema esimeseks mureks oli koosseisu suurendamine, eriti seltskonna esindajatega.

Esimesena kutsuti ja võttis kohe kutse vastu meie vanimaid ja tuntuimaid rahvamehi-poliitikategelasi lipnik K. Päts, kes sel ajal teenis ohvitserina merekindluse staabis. Oma isiklike omaduste ja seisukoha poolest seltskonnas ja oma sõjaväelise teenistuskoha tõttu oli ta kui kutsutud oma õlgadele võtma suure ja vastutusrikka rahvusliku ülesande.

Eesti rahvusvägede loomise ajajärk on lähidamini seotud K. Pätsi nimega. Büroo ja keskbüroo liikmena, ülemkomitee esimehena ja liikmena oli ta eesti rahvusväeosade loomise vaimseks ja tegelikuks juhiks.

Eesti rahvusväeosade formeerimiseks, materjaalseks toetamiseks ja eesti sõjaväelaste kodumaale koondamise hõlbustamiseks moodustati kodumaal, väerindeil ja üksikuis garnisones vastavad organisatsioonid — organid mitmesuguste nimetustega: komiteed, liidud, bürood, täidesaatvad komiteed, nõukogud, maleva bürood j.t. Nimetatud organisatsioonid olid kas puhtsõjaväelised, puhtseltskondlikud või segalaadilised. Organiseerimistöö tähtsaimaid keskusi kujunes välja neli: Tallinn, Petrograd, Riia (XII armee) ja Soome. Tallinnas, nagu eelpool öeldud, moodustati Eesti Sõjaväelaste Büroo (Tallinna garnisoni eesti sõjaväelaste poolt moodustatud eesti

rahvusväeosade organiseerimise kollegiaalne organ. Koosnes valituist, koopteerituist ja Tallinna Eesti Liidult delegeeritud liikmeist. Teotses eesti rahvusväeosade asutamislubade nõutamisel ja 1. Eesti polgu formeerimisel kontaktis teiste vastavate organitega kuni Eesti Sõjaväelaste Keskbüroo asutamiseni 15. juunil 1917. a.), Petrogradis — 21. aprillil 1917. a. — Eesti Sõjaväelaste Organiseerimise Keskkomitee (Petrogradi garnisoni eesti sõjaväelasilt 21. aprillil 1917. a. moodustatud ja Petrogradi sõjaväeringkonna ülemalt ametlikult tunnustatud eesti rahvusväeosade loomise kollegiaalne organ. Liikmed — sõjaväelased. Teotses eesti sõjaväelaste koondamisel ja kodumaale saatmisel ja eesti rahvusväeosade formeerimislubade nõutamisel, eriti sõjaministeeriumis Petrogradis, kontaktis Eesti Sõjaväelaste ülemkomiteega, osalt ka iseseisvalt, enda algatusel. Likvideerus 1918. a. alul), Riias — 23. mail 1917. a. XII armee Eesti Sõjaväelaste Liit ja selle Täidesaatev Komitee, Soomes, Lapeenrannas — Soomemaa Eesti Sõjaväelaste Liit. Peamiselt ainelises toetamises omasid tähtsa koha Maleva Bürood: Tartus (osakonnad Helmes ja Antslas), Rakveres, Võrus, Pärnus, Viljandis, Paides. Teistest organisatsioonidest väärivad nimetamist: I, V ja IX armee Eesti Sõjaväelaste Liit, Põhjarinde Eesti Sõjaväelaste Täidesaatev Komitee ja paljude garnisonide organisatsioonid.

Eesti rahvusväeosade formeerimisel tuli kogu aeg võidelda väga mitmesuguste takistustega ja raskustega. Vene valitsusasutistes leidis eesti rahvusväeosade loomise kavatsus sõjalistel põhjustel ainult teatud piirides vastutulekut. Üldiselt oli aga Vene valitsusasutiste suhtumine muutlik, pahatahtlik ja tihtipeale sihilikult vastutulematu, välja arvatud üksikud erandid (Tallinna merekindluse komandant kontradmiral Leskov, Petrogradi sõjaväeringkonna ülem kindral Kornilov ja mõned teised). Vajaliste lubade saamine oli seega äärmiselt raskendatud. Ägedamaiks ja aktiivsemaiks eesti rahvusväeosade vastaseiks kodumaal (Tallinnas) olid eesti enamlased oma häälekandja „Kiir'ega”, vene sõdurid-madrused ja vene äärmised rahvuslased, kes kõik nägid eesti väeosades tõsist hädaohtu oma võimule ja püüdeile. Peale otsese vastutöötamise püüti hilisemal ajajärgul eesti väeosade asutamist nurja ajada neis korralageduse tekitamisega enamliku propaganda näol.

Tegelik formeerimistöö algas eeltingimuste tõttu kõige esmalt Tallinnas, kus merekindluse komandant, kontradmiral Leskov Eesti Sõjaväelaste Büroo algatusel oli nõus komplekteerima eestlastega kaht formeerimisel olevat kindluspolku. Nõusolek selleks saadi ka Baltimere laevastiku juhatajalt Helsingis, mille järele kindralstaap tegi 21. aprillil 1917. a. korralduse eesti sõjaväelaste koondamiseks Tallinna, mis kohe andis reaalseid tulemusi. Merekindluse komandandi vastaval loal võidi 25. aprillil asuda esimese eesti rahvusliku väeosa — 1. Eesti polgu — formeerimisele. Ajutiseks formeerijaks nimetati polkovnik S. Pinding.

Eesti väeosade vastased alustasid ägedat vastuaktsiooni kohaliku tööliste ja soldatite saadikute nõukogu kaudu sõjaministeeriumis ja Petrogradi tööliste ja soldatite saadikute nõukogus. Tekkis äärmiselt äge ja pinev võitlus

eesti rahvusväeosade asutamise eest, mis lõppes sellega, et vene sõja- ja mereminister A. Kerenski 20. mail andis loa Tallinna koondatud eesti sõjaväelasist formeerida jalaväepolk I armee paiknemispiirkonnas. Polgu ülemaks määrati polkovnik A. Tõnisson, kes ka 10. (23.) mail asus polgu juhtimisele.

23. mail sai polkovnik A. Tõnisson ettekirjutuse viia polk formeerimiseks I armee asetsusrajooni, Rakvere ümbruskonda. Polgu esimene ešelon lahkus Tallinnast 24. mai õhtul, millele järgnesid 25. mai õhtul — teine ja 26. mail — kolmas ešelon. 24. mail oli polgus 3775 sõdurit.

Tuleb märkida, et minek Rakverre tundus alul polgus õige vastumeelsena. Enam pooldati Tartut või Paidet.

Ümberpaigutamine tekitas polgule suuri majanduslikke raskusi. Kindluse intendant ei annud enam varustust. Ka polnud polgul raha. Iga ešeloni toitlustamise arvel nõuti aga 800 rubla ettemaksmist. Uuest asukohast võis loota toiduainete saamist ka ainult mõni päev pärast polgu kohalejõudmist. Kriitilisest seisukorrast päästis polgu Joh. Pitka, kes laenas pangast polgule 5000 rubla. 25. mail saadi ka Eesti Sõjaväelaste Büroolt 9900 rubla.

Et ühtlustada mitmel pool tekkinud eesti sõjaväelaste organisatsioonide tööd, määrata kindlaks sihtjooned ja luua omavaheline side, kutsuti 1. (14.) juuniks Rakverre kokku Eesti sõjaväelaste organisatsioonide konverents, mis kestis kaks päeva (1/14. ja 2/15. juunil 1917. a.). Rakvere konverentsil tunnistati tarviliseks keskorgani Eesti Sõjaväelaste Keskbüroo (tegutses kuni 4. juunini 1917. a., millal esimese ülevenemaalise eesti sõjaväelaste kongressi otsusel tema asendas Eesti Sõjaväelaste Ülemkomitee) moodustamine asukohaga Tallinnas. Eesti sõjaväelaste ülevenemaalise kongressi kohaks tunnistati Tallinn ja kokkukutsumise ajaks määrati 18. juuni (1. juuli) eesti rahvuskongressiga ühel ajal.

18.—21. juun. (1.—4. juul.) peeti Tallinnas ära Esimene Eesti Sõjaväelaste Kongress, mis tuli kokku valitsuse keelust hoolimata. Kongress tunnistas rahvusväeosade formeerimise jätkamise tarviliseks ja valis oma otsuste täideviijaks organiks Eesti Sõjaväelaste Ülemkomitee (ülemkomitee tegutses eesti rahvusväeosade asutamislubade muretsemisel, nende formeerimisel ja majandusliku seisukorra kindlustamisel. Likvideeriti enamlaste surve all 30. jaanuaril 1918. a.) asukohaga Tallinnas, ülemkomitee etteotsa valiti tuliseimaid isamaalasi lipnik Konstantin Päts, kes oli Ülemkomitee autoriteetseimaks ja aktiivseimaks tegelaseks, tema hingeks algusest lõpuni.

1. Eesti polk oli Rakveres leidnud rahuliku asupaiga. Rakveres puudus see rahutu element, kes Tallinnas vahekorrad ajas teravaks. Energilisel juhil, polkovnik A. Tõnissonil, õnnestus võrdlemisi lühikese ajaga luua polgus eeskujulik kord. Kuivõrd esimene Eesti polk erines toleaegeist Vene väeosadest, näeme kindral-major Martõnovi ettekandest, kes käis polku inspitseerimas. Revideerimine oli põhjalik ja kestis kaks päeva — 6. ja 7. (19. ja 20.) septembril. Väljudes ühest polgu üksuse ruumist võtnud kindral mütsi maha, löönud mitu korda risti ette ja ütelnud: „Issand, mis ma näen! ... Ma

näen jälle sõdureid ... kuue kuu tagant näen ma jälle sõdureid ...” Polgu üldparaadil veeresid kindralil pisarad silmist...

Tuli ette ka raskusi ja sekeldusi. 1. Eesti polku oli palju enam sõdureid kokku tulnud kui koosseisud lubasid. Armeed intendant ei tahtnud aga üle koosseisu seisvaile anda välja varustust ja toitu. Tuli eraldada 1. Eesti polgust kõik üle koosseisu seisvad sõjaväelased. Eraldatud osa nimetatakse alguses tagavara pataljoniks, hiljem aga — marsipataljoniks, mille ülemaks on alam-polkovnik A. Kiiker. Rakveres allus 1. Eesti polk alul I armee 1. korpusele.

1. (14.) juunil lahkus 1. korpus Rakverest ja selle järele allutati polk Baltimere laevastiku mandririnde vägede juhatajale ning viimase käskkirjaga 9. (22.) juulist — 118. jalaväe diviisi ülemale. Rakverest lahkumisel viidi polk 13. armeekorpuse 45. jalaväe diviisi koosseisu.

1. eesti polk rindel. Augusti keskel 1917. a. algas Põhjarindel sakslaste pealetung. 21. augustil (3. septembril) tulid sakslased Üksküla juures üle Düüna jõe. Samal päeval lahkusid venelased Riist. Vene väerinne murti läbi umbes 60 km ulatuses. Rinde juhatus püüdis kindlustada seisukorda uute võitlusvõimeliste väeosade juuretoomisega. Viimaste valik oli aga hoopis väike. Teravalt pidas Vene väejuhatuse silmas 1. Eesti polgu formeerimiskäiku, sest viimast loeti sel ajal üheks tublimaks ja lahingvõimelisemaks väeosaks.

Pärast mõnepäevast seisakut jätkasid sakslased 7. (20.) septembril pealetungi. Sakslaste pealetungi jätkamisel tekkis 1. Eesti polgu rindele saatmisega niivõrd suur rutt, et ei jõutud isegi ära oodata polgu formeerimise tegelikku lõpuleviimist. 9. (22.) septembril saadi Põhjarinde staabist telegramm, milles Põhjarinde ülemjuhataja käskis polgu viibimata viia üle Volmari, kus polk, alludes kõigis küsimustes, peale operatiivsete, XII armee ülemjuhatajale, jäi rindel ülemjuhataja reservi. Et polgu viibimatut väljaastumist takistas mitmesuguse hädavajalise varustuse puudus, lükati 12. (25.) septembril Põhjarinde staabi loal väljasõidu tähtpäev üheks nädalaks edasi. 18. septembril (1. oktoobril) jõuti viimaks nii kaugele, et polguülem võis avaldada polgu käskkirjas ešelonide väljasaatmise kava, mille põhjal ešelonid Rakverest väljusid 20.—24. septembrini (3.—7. oktoobrini), igal päeval üks ešelon. Koos polguga sõitis rindele ka marsipataljon.

Põhjarinde staabi korraldusel loeti polk 24. septembrist arvates lahkunuks 18. jalaväediviisi koosseisust ja kuuluvaks 45. jalaväediviisi koosseisu, kes oli toodud Volmari piirkonda umbes samal ajal Soomest. Operatiivselt loeti polk aga sõjavägede ülemjuhataja Kerenski reservis ja tema isiklikus käsutuses olevaks. Kõrgemaiks väekoondisteks, mille koosseisu 1. Eesti polk kuulus, olid 13. korpus ja XII armee.

1. Eesti polgu määramine Põhjarindele, Riia kaitseõiku, tuli kõigile ootamata ja äratas eesti seltskonnas üldiselt võõrastust ning meelepaha. Eesti rahvusväeosade ülesandeks pidi olema kodumaa piiride ja julgeoleku kaitse. Seda toonitati korduvalt meie rahvusväeosade asutamisel märgukirjades ja isiklikult. Nüüd aga ähvardas kõrgema Vene väejuhatuse

käeliigutus ühel hoobil hävitada kõik püüded ja lootused. Oli päris kindel, et 1. Eesti polgu kodumaa piiridest lahkumisel nõukogude ja enamlaste positsioon tugevneb, demoraliseerunud Vene väeosad tunnevad endid vabamana ja kodanikel tuleb kaugelt rohkem kannatada nende omavoli avalduste tagajärjel. Kõiki nimetatud asjaolusid arvesse võttes peeti tarviliseks astuda energilisi samme polgu Volmarisse saatmise korralduse muutmiseks, milleks peeti mitmed, nii sõjaväelaste kui ka seltskonnategelaste, koosolekud ja nõupidamised. Üldine seisukoht polgu ümberpaigutamise kohta oli täiesti eitav.

Nii märgukirjad kui ka isiklikud katsed ei annud siiski soovitud tagajärgi — polgu ümberpaigutamise käsk jäi jõusse. Tõendati, et rinde kõige nõrgem ja kardetavam koht on käesoleval momendil just Põhjarinde Riia kaitseõiguse, kus üldise meeoleolu languse tõttu pärast Riia mahajätmist võivad sakslaste vähimagi surve tagajärjel tekkida paaniline ja korratu põgenemine, mis kannab sõjategevuse paratamata ka Eesti pinnale. Staabi andmeil olevat Saksa väejuhatus otsustanud pealetungi jätkata just Riia kaitseõiguse ja selle kavatsuse pareerimiseks olevat tarvis uusi võitlusvõimelisi väeosi, kes suudaksid takistada sakslaste edasitungi, ja 1. Eesti polku ei võivat siin kuidagi jätta arvestamata. Saksa dessandi võimalused Eesti rannikul olevat problemaatilised, vähemalt veel alul, nii et eestlaste kodumaad ei ähvarda mujalt otsene hädaoht.

Varsti aga selgus, et saksa dessandikavatsused polnud sugugi problemaatilised. Mihklipäeva, 29. septembri (12. oktoobrini), varahommikul jõudis saksa dessantlaevastik Tagalahte, Saaremaa rannikjoone ette, ja samal päeval algas dessantosade maalesaatmine ja nende edukas edsitungimine, mille tagajärjel 2. (15.) oktoobril viidi lõpule Saaremaa vallutamine.

Saksa laevastiku ilmumine Eesti saarestikku ja dessandi maalesaatmine tekitas arusaadavalt suurt ärevust Vene väejuhatuses kõrgemais staapides. Asuti abinõude otsimisele hädaohu likvideerimiseks. Põhjarinde ülemjuhataja korraldusel määrati Muhuväina positsioonide vägede kõvendamiseks esialgu kiires korras 45. jalaväe diviisi brigaad, suurtükiväe divisjon ja 1. Eesti polk.

Sündmused arenesid peadpööritava kiirusega. Juba operatsiooni esimesel päeval selgus, et puudub võimalus kaitseda Saaremaad. 107. jalaväe diviisi ülema kokkuvõtte järgi oli see võimatu, sest jõud olid vähesed, puudusid reservid ja meeskondade meeoleolu polnud kuigi kindel. Püüti siiski päästa seisukorda Muhu- ja Hiiumaal, kuhu sakslased veel polnud jõudnud sisse tungida.

Kuna saartel asuvad demoraliseerunud väeosad olid sattunud paanikasse, otsustati paisata saartele uusi üksusi, võimalikult kaugemal asuvaid korralikke väeosi, nende hulgas esijoonel ka 1. Eesti polk.

Õöl vastu 30. septembrit (13. okt.) sai 1. Eesti polgu ülem käsu polgul 30. septembril kell 0800 olla valmis Volmari jaamas ärasõiduks Haapsallu. See teade võeti polgus vastu üldise rahuldustundega, sest oli ju kodumaale tagasipääs kõigile südamesooviks.

Kuna raudtee ei jõudnud kohe anda tarvilisel määral vaguneid, tekkis pealelaadimises ja ešelonide ärasaatmises viivitus. Esimene ešelon — I ja II pataljon — alustasid Volmarist sõitu alles ööl vastu 1. (14.) oktoobrit kell 2400, teine ešelon — III pataljon ja mõned komandod — 1. (14.) oktoobril kell 0200 ja kolmas ešelon — ülejäänud osad — 1. (14.) oktoobril kell 2200. Esimesed ešelonid jõudsid Tallinna 1. (14.) oktoobril kella 0900—1000 paiku. Tallinn elas sel ajal ärevuse tähe all. Liikus igasugu kuulujutte Saaremaa sündmusist ja lähenevast sõjahädaohust. Oldi ärevuses Haapsalu saatuse pärast, kust puudusid lähemad ja täpsemad teated.

Polgu ešelonide edasisõit Tallinnast algas 2. (15.) oktoobri hommikul kell 0300. Haapsalusse jõuti alles sama päeva õhtupoolikul, sest üksikuis jaamades olid tekkinud ummistused ja Haapsalu ei suutnud viimaks ešelone nii kiiresti vastu võtta nagu see sõjalises olukorras on tarviline.

Haapsalus asus Baltimere laevastiku juhatajale alluvate maavägede staap, kelle korraldusse oli määratud ka 1. Eesti polk. Staapi ilmunud, sai polkovnik A. Tõnisson käsu suunata polk Rohuküla sadamasse, laadida laevadele ja sõita Hiiumaad kaitsema.

Meeskonnad tulid vaguneist välja 3. (16.) oktoobril ja marssisid saabumise järjekorras umbes 7 km kaugusel asuvasse Rohuküla sadamasse.

1. Eesti polgu transporteerimiseks määratud kaubalaevad ei suutnud korruga peale võtta kogu polku, mispärast ka esijärjekorras asuti I ja II pataljoni pealelaadimisele, kuna polgu staap ja teised allüksused pidid laadimist alustama niipea, kui selleks transportlaevad saabuivad. 3. (16.) oktoobril kell 0800 teatas staabikapten P. Kann polguülemale, et I pataljon Colti kuulipildujate, kaevikkahurite, jala- ja ratsaluurajate komandod ühes hobustega ja viie päeva varustusega on laeval, ja palus tarvilisi juhtnöore väljasõiduks ning tegutsemiseks. Polguülem käskis väljasõiduga viivatada, kuna tal olevat veel lahendada mõni küsimus kõrgemas staabis. Vahepeal oli nimelt Baltimere laevastiku juhatajale alluvate maavägede juhataja annud polkovnik A. Tõnissonile uue käsu: 1. Eesti polgul suunduda mitte Hiiumaale, vaid Muhumaale, et koos 118. jalaväe diviisi ja teiste osadega välja suruda Saaremaa läänerannikul maandunud Saksa dessantväed.

Oli päris kindel, et saarestiku kaitsemine toleaeegses olukorras, kus venelasil puudus tugev laevastik, oli võimatu. Polnud kahtlust, et sakslased, kellel merel oli tugev ülekaal, lõikavad saarestiku mandrist ära ja sunnivad seega saartel asuvad Vene väed alistumisele. Polkovnik A. Tõnisson luges seepärast oma kohuseks pöörduda staabi juhtivate jõudude poole 1. Eesti polgu saartele saatmise otsuse muutmiseks, mis aga jäi tagajärjeta.

3. (16.) oktoobril kella 1000 paiku teatas polkovnik A. Tõnisson staabikapten P. Kannile, et maavägede staabi ülem käskis esimesel ešelonil suunduda Muhumaale. Mõni minut pärast kella 1000 sõitis välja I pataljon ja komandod laadituna kahele laevale. II pataljon oli laaditud ühele laevale, kuid voorita ja varustuseeta, mille mahutamiseks oodati veel üht laeva. Sel põhjusel sõitis II pataljon ka hiljem välja. III pataljon, marsipataljon, staap,

õppekomando ja töörood olid vahepeal ka kohale jõudnud ja ootasid pealelaadimise järjekorda.

Umbes kell 1300 jõudsid laevad I pataljoniga Kuivaste sadamasse, mille järele asuti mahalaadimisele. Kuivastest liikus pataljon (välja arvatud Colti kuulipildujate komando, kes esialgu jäi Kuivastesse) Hellamaale. Ööbis pataljon Soonda külas.

II pataljon asus Rohukülalt teele 3. oktoobri lõunapaiku. Muhu saarele läheneti õhtu eel. Kuivastest oli I pataljon juba lahkunud, kohati ainult Colti kuulipildujate komandot. II pataljoni mahalaadimine edenes kiiresti ja varsti teatas staabikapten P. Kraav Muhu saare vägede juhatajale, kindral Martõnovile, pataljoni päralejõudmisest. Kuna pataljonil ei olnud kaasas voori, asuti öökorterisse lageda taeva all, et järgmisel päeval, kui hobused jõuavad kohale, järele tõtata I pataljonile.

4. oktoobri õhtul asus I pataljon positsioonile Muhu saare loodeossa — Pallasmaa—Mõisaküla—Tamse—Tupenurme joonele. Pataljonile tehti ülesandeks kaitseda viimse võimaluseni juurepääsu Raugi sadamale, et võimaldada oodatavaile transportlaevadele väeosade saarelt äraviimist. II pataljon kes hommikul alustas rännakut Zinovjevi tammi suunas, sai hiljem käsu tõmbuda tagasi Raugi sadama juure metsa Muhu saare vägede juhataja, kindral Martõnovi, varru. Raugisse jõudis II pataljon 4. (17.) oktoobri õhtul pimedas.

Ööl vastu 4. (17.) oktoobrit tungis Saksa sõjalaevastik Irbeni väina kaudu Riia lahte ja ligines Suur-väina lõunapoolsele sissepääsule. Viitseadmiral Bahirevi juhatusel Muhu Suur-väinas asuv Vene sõjalaevastik (2 soomuslaeva, 1 soomusristleja ja 3 miinilaeva) seadis enda lahingkorda. Umbes kella 1000 paiku avas Saksa laevastik tule Vene laevade peale. Algas merelahing, kus mõlemad pooled panid kõik kaalule. Umbes kella 1300 paiku tabasid sakslaste mürsud Vene tugevaimat sõjalaeva, soomuslaeva „Slavat”. „Slava” vajus küljeli. „Slava” reast väljalöömise järele polnud Vene laevastikul enam võimalust lahingu jätkamiseks. Algas taandumine põhja poole.

„Slavat” polnud võimalik päästa, ta juhiti madalikule ja jäeti maha. Laevalt lahkudes süüdati laskemoonakeldrid, mille plahvatus purustas laeva keskosa.

Vene laevastiku väljatõrjumisega Muhu väina lõunaosast oli otsustatud ka Muhumaa saatus. Olukorra lootusetuse tõttu polnud enam mingit mõtet vastupanuks. Tuli mõelda vaid vägede evakueerimisele saarelt, milleks viimaseile kästigi taanduda saare põhjaossa.

Sarnases lootusetus olekus pöördus staabikapten P. Kann kindral Martõnovi poole, paludes korraldusi 1. Eesti polgu osade kohta. Kindral Martõnov vastas, et nii 1. Eesti polgu kui ka teiste väeosade lahingülesanded on lõppenud, sest tal puuduvad kõige muu juures täiesti ka laskemoona ja toidu tagavarad. Ta tähendas, et asjatut verevalamist pole tarvis, kes saab end päästa — see päästku.

Nii jäid 1. Eesti polgu osad enese hooleks. Mandriga oli kadunud igasugune ühendus. Transportlaevad ei saanud. Sakslased vallutasid

kerge vaevaga Zinovjevi tammi ja liikusid seda mööda Muhu saarele. 5. (18.) oktoobri hommikul nähti nende jalgrattureid juba Hellamaa kiriku ümbruses.

Sakslased suunasid oma väed Muhu saarel esijoones Kuivastesse ja saare kirdeossa, sest neil oli väga hästi teada, et sinna koonduvad evakueerimise lootusel Vene väeosad. Sakslasile vastuhakkamist enam ei olnud ja nii langesid 5. (18.) oktoobril koos Vene väeosadega vangi ka Muhu saarel viibivad 1. Eesti polgu osad. Ainult umbes paarilsajal mehel õnnestus paatidel pääseda mandrile. Vangi langesid 1. Eesti polgu I ja II pataljon (1., 2., 3., 4., 5., 6. ja 8. rood, kuna 7. roodu polnud saartel), jala- ja ratsaluurajate komandod, kaevik-suurtükkide komando ja Colti kuulipildujate komando, kokku 16 ohvitseri ja 1582 sõdurit, 42 ratsa- ja 126 voorihobust.

Vangilangenud 1. Eesti polgu osad koondati Kuresaare, kus viibiti 5—6 päeva, mille järele algas teekond Saksamaale. Osa I pataljoni ohvitseri saadeti varem Liibavi ja II pataljoni ohvitserid — Danzigi. Danzigist sõideti Czerski vangilaagrisse ja sealt umbes nädalapäevade pärast saadeti II pataljoni ohvitserid Strahlsundi ohvitseride koonduslaagrisse, kuhu hiljem koguti kõik 1. Eesti polgu ohvitserid. Veebruari alul 1918. a. paigutati eesti ohvitserid Crefeldi vangilaagrisse, kus viibiti kuni vabanemiseni. Sõdurid sõidutati laeval Danzigi ja sealt raudteel edasi Czerski vangilaagrisse, kuhu jõuti 18. (31.) oktoobril. Novembri lõpul saadeti 1000 meest ühe Saksa väeosa juure tööpataljoni — Longvy linnakesesse okupeeritud Prantsusmaal, Belgia ja Luksemburgi piiride nurgas. Siin möödus suurem osa vangipõlvest — 9 kuud. Hiljem viibisid eestlased veel Verduni ja Nixeville'i laagris, kust koondati Bordeaux'sse. 1920. a. mai keskel sõideti Bordeaux'st Bresti, kus ootas Eesti laev „Lembit”, millel alustati tagasisõitu Eestisse. 10. juuni hommikul 1920. a. jõuti Tallinna sadamasse.

1. Eesti polgu I ja II pataljoni ärasõidu järele Muhu saarele 4. (17.) oktoobril hakati ka laevadele laadima polgu järelejäänud osi (III pataljon, marsipataljon, töörood, komandod, muusikakoor j.t.). Oli selge, et varsti võib oodata saarestiku langemist ja seepärast ka polkovnik A. Tõnisson, et hoida ära polgu mõttetut hävimist, tegi korralduse üksusi laadida laevadele võimalikult aeglaselt. Laadimise ajal kestis merel äge lahing. Õhtu eel saadi teada, et Vene laevastik ei suuda enam edasi võidelda ja taandub Soome lahe suunas. Ühtlasi saabus ka laevastiku juhatajalt käsk lõpetada maavägede saatmine saartele, mille põhjal ka maavägede staap kohe tegi vastava korralduse 1. Eesti polgu ülemale. Asuti väljalaadimisele — III pataljon, marsipataljon ja komandod olid päästetud. Saarte langemine tekitas Rohukülas ja Haapsalus viibivate Vene vägede ja elanike keskel äärmise paanika. Vene valitsusasutised ja sõjaväe juhatus ei võtnud midagi energiliselt ette korra jaluleseadmiseks.

4. (17.) oktoobri õhtul kell 2100 sai polkovnik A. Tõnisson käsu, milles ta määrati Haapsalu piirkonna kaitsevägede ülemaks, ülesandega kaitseda rannikut Saksa vägede dessandi vastu. Ühtlasi anti polkovnik A. Tõnissonile piiramatud volitused rüüstamiste ja korratuste lõpetamiseks tema korraldusse usaldatud rajoonis. Nii moodustus n.n. polkovnik Tõnissoni eelgrupp,

alluvusega Haapsalu kaitsealga ülemale, kindral-major Kreidtnerile. Polkovnik Tõnissoni eelgruppi kuulusid peale 1. Eesti polgu järelejäänud osade ka mõned Vene väeosad, kellel aga suurt lahingväärtust ei olnud.

Sarnaselt lõppes 1. Eesti polgu „rännak” Rakverest Haapsallu. Ta oli kaotanud lahinguta kaks pataljoni ja osa komandosid. Pärast Muhu saare katastroofi täiendas polk ennast uuesti koosseisudes ettenähtud suuruseni ja asus Haapsalu rajoonis korraldama ja ranniku kaitsele.

Eesti rahvusväeosade formeerimise jätkamine. Pärast 1. Eesti polgu formeerimisloa saamist teiste rahvusväeosade ja suuremate väekoondiste asutamiseks nõusolekute hankimiseks tegid korduvaid katseid Eesti Sõjaväelaste Ülemkomitee ja teised organisatsioonid sõjaministeeriumis, Helsingis Baltimere laevastiku staabis, Mogiljevis peakorteris ja Pihkvas Põhjarinde ülemjuhataja staabis. Põhimõttelisi lubadusi ja nõusolekuid saadi palju, lubati isegi Eesti korpuse asutamist, anti ka vastavaid eelkorraldusi, kuid esimene konkreetne tulemus saavutati alles 8. juunil, millal 1. Eesti polgu juures lubati moodustada tagavarapataljon. Hiljem saadi Põhjarinde ülemjuhatajalt luba Eesti tagavarapataljoni asutamiseks Tartus. Pataljoniülemaiks olid staabikapten Gross ja pärast 28. okt. polkovnik Rosenbaum. 16. (29.) augustil kinnitatud koosseisude kohaselt oli pataljon ette nähtud 8-roodulisena, kuid novembri keskel oli pataljoni koosseisus juba 20 roodu. Novembri alul oli pataljonis umbes 4000 meest. Eesti tagavarapataljoni osa allüksusi asus korraldama laialiasetatuna mitmes maakonnas — suurem salk paiknes Võrus (Võru Eesti pataljon).

Vene oktoobrirevolutsioon ja Eesti saarestiku langemine suurendas korraldajate Vene väeosades. Tallinna merekindluse staap oli mures nii kindluse kaitse kui ka elanike julgeoleku pärast. Eesti Sõjaväelaste ülemkomitee suutis saada selles olukorras merekindluse komandandilt 6. (19.) oktoobril loa Tallinna Eesti eripolgu formeerimiseks polkovnik E. Põdderi juhatusel.

Et muutunud poliitilises olukorras ja eesti väeosade arvu suurendamisega vajadus Eesti diviisi järele oli kujunenud paratamatuks, suunati kõik jõud selle eesmärgi saavutamisele. Korduvate katsete järele õnnestuski al.-polkovnik J. Sootsil 6. (19.) detsembril Tallinnas panna alus I Eesti diviisi staabile, ehkki ilma vormilise loata. Diviisiülemaiks oli 23. dets. 1917. a. arvates al.-polkovnik J. Laidoner, staabiülemaiks — al.-polkovnik J. Soots, kes täitis ühtlasi ka diviisiülema kohuseid, kuni al.-polkovnik J. Laidoneri saabumiseni (kuni 19. dets. 1917. a.).

Kindral J. Laidoner iseloomustab 1. Eesti diviisiülema ja diviisi staabi tegevust muuseas järgmiselt:

„Diviisi staabi ja diviisiülema tegevus ei seisnud mitte ainult väeosade formeerimises ja sellekohaste käskude andmises. Oli tarvis korraldada väeosi ja neid varustada. Enamikud võimumehed Toompeal Anveltiga eesotsas olid täiesti rahvuslike väeosade formeerimise vastu ja tegid kõiksuguseid takistusi, eriti varustuse saamises. Samuti tuli suur rahapuudus

just formeerimise alul. Mina kui diviisi ülem pidasin alatist kontakti Tallinna seltskonnategelastega ja palusin neilt abi; seda ma ka sain. Suureks abiks meile olid eriti J. Pitka ja kadunud J. Raamot. Nende algatusel korjati pankades ka teatav rahasumma, 9000 rbl., nii palju kui mäletan. Selle raha jagasin välja üksikute väeosade ja asutiste ülemaile ja see aitas meid üle paljudest formeerimise raskustest. Ostsime selle rahaga taganevailt vene väeosadelt igasugust varustust ja isegi suurtükke ja suurtükiväe hobuseid ühes rakmetega. Varustus ratsapolgu formeerimiseks Kohilas hangiti ka sel teel.

See Tallinna eesti rahaasutiste poolt kokkupandud summa oli väärtuslikuks materjaalseks abiks 1. Eesti rahvusdiviisi formeerimisel ja korraldamisel ajal, millal enamlased selleks enam raha ei lubanud ja üldse formeerimisele töötasid täiesti vastu.”

Diviisi staabi loomisega tekkis keskkoh, kust võidi väeosade loomist ja korraldamist juhtida ja seetõttu sai uut hoogu ka väeosade formeerimine. Tallinna Eesti eripolk nimetati 6. (19.) detsembril Põhjarinde ülemjuhataja korralduse põhjal ümber 3. Eesti jalaväepolguks ja arvati I Eesti diviisi koosseisu. Polguülemaks oli 13. (26.) novembrist arvates st.-kaptan P. Kann ja 20. jaanuarist kuni 12. märtsini 1918. a. polkovnik P. Raudsepp. 2. Eesti polgu formeerimisele asus Ülemkomitee alul Paides, kus moodustati neljarooduline pataljon; formeerijaks oli kaptan J. Maide. Eesti diviisi päevakäsu põhjal 6. (19.) detsembrist hakati 2. Eesti polgu formeerima Viljandis (staap, I ja II pataljon), Pärnus (III pataljon) ja Paides (IV pataljon, kes 3. (16.) jaanuaril 1918. a. viidi üle 4. Eesti polgu koosseisu). Polgu asutamispäevaks loetakse 8. (21.) nov. 1917. a. 4. Eesti polgu formeerimist alustas kaptan H. Vahtramäe Rakveres 6. (19.) detsembril. Aluskaader saadi 2. ja 3. Eesti polgust ja Eesti tagavarapataljonist. Suurtükiväelased koondati kõigist I Eesti diviisi väeosadest 1. Eesti polgu Haapsalusse, kus 13. (26.) detsembril moodustati eriüksus — suurtükiväelaste komando. 3. (16.) jaanuaril 1918. a. algas polkovnik A. Larka Haapsalus formeerima Eesti suurtükiväe brigaadi; aluskaadriks sai 1. Eesti polgu suurtükiväelaste komando. Materjaalosa saadi Läänemaal asuvalt vene 45. suurtükiväe brigaadilt. Patareisid oli 5, neist üks Tartus. Eesti ratsaväe polgu formeerimise aluskaadrina Viljandis kasutati merekindluse komandandi korraldusel Tallinnas moodustatud eesti ratsaväelaste komandot. Formeerijaks määrati st.-kaptan A. Stolzen. Formeerimine Viljandis ebaõnnestus terava vahekorra ja konfliktide pärast kohaliku tööliste ja soldatite saadikute nõukoguga. 7. (20.) jaanuaril 1918. a. ilmus Eesti diviisi päevakäsk neljaeskadronilise Eesti ratsaväepolgu formeerimiseks. Asutamise alusena oli märgitud Eesti Sõjaväelaste Ülemkomitee otsus; aluskaadriks võeti 3. Eesti polgu ratsaluurajate komando. Polgu formeeris st.-kaptan G. Jonson. Eesti inseneriväe roodu hakati formeerima 5. (18.) detsembril Tallinnas; formeerijaks oli leitnant A. Normak. Diviisi intendantuur asus Tallinnas; diviisi intendantiks oli al.-polkovnik R. Reiman. Diviisi voor paiknes Raasiku ümbruses; vooriülemaks oli al.-polkovnik A. Kiiker. Diviisi laatsaret

asus Tallinnas; laatsareti ülemarstiks olid üksteise järele dr. A. Leesment, dr. M. Ostrov ja dr. J. Luiga. Diviisi sidumissalk oli Tallinnas. Voldi ümbruskonnas asuti formeerima 5. üksikut eskadroni, milleks saadi tarvilist varustust Riias asuvalt 1. balti piirivalve ratsapolgult. 5. üksikeskadroni formeerimist ei suudetud aga arendada kuigi kaugemale. 2. (15.) jaanuaril 1918. a. määrati Haapsalus esimene eesti rahvaväe ülem.

Eesti väeosad olid seotud Vene väekoondistega organisatsioonilt ja olid sõltuvuses varustuse saamisest. See asjaolu, samuti ka Vene vägede rohkearvulisus Eesti pinnal, üldpoliitiline olukord (enamlaste võimulolek) ja revolutsiooniline ajavaim mõjutasid paratamatult ka eesti väeosade organisatsioonilist struktuuri, vaimset ilmet ja tegutsemise võimalusi. Distipliin ja kord üksikuis väeosades jättis seetõttu soovida vahest nii mõndki, kuid üldiselt nad olid Vene üksustest igapidi kaugelt paremad.

Eesti rahvusväeosad kandsid Vene sõjaväe vormi eraldusmärkidega mütsil, õlakuil, sinelihõlmadel (eesti rahvusvärvid, trafaretid). Komando- ja kirjavahetuskeeleks oli Saksa okupatsioonini ametlikult vene keel, milles ilmusid ka päevakäsud. Õppekeelena ja omavahelises läbikäimises tarvitati eesti keelt.

Olukord Vene sõjaväes muutus 1917. a. lõpul sedavõrd võimatuks, et üldine korralagedus võimulevaile enamlasilegi viimaks hakkas tekitama tõsist muret. Detsembri keskel nõukogude valitsus hakkas likvideerima endisi väeosi ja nende asemele korraldama punaväge. Väikese hilinemisega asuti likvideerima ka eesti rahvusväeosi ilmselt oma poliitika hõlpsama läbiviimise motiividel.

Tõusev enamluse laine, mille kandvaimaks jõuks olid peamiselt vene sõdurid ja madrused, takistas eriti formeerimistööd Tallinnas, Tartus ja Viljandis.

7. (20.) jaanuaril astus Tallinnas „Estonia” teatri ruumes kokku Teine Eesti Sõjaväelaste Kongress, mis kestis kuni 12. (25.) jaanuarini. Enne kongressi kokkuastumist tegid enamlased väeosades suurt kihutustööd ja seepärast panid nad ka kongressi peale suuri lootusi.

7. (20.) jaanuar, kongressi esimene päev, kulus ära tervituste ütlemiseks ja kongressi liikmete volikirjade läbivaatamiseks.

Kongressi teisel päeval oli mandaatkomisjoni aruanne, kongressi juhatuse valimine, päevakorra kinnitamine ja aruanded kohtadelt. Enamlased ja sots.-revolutsionärid seadsid ühiselt oma kandidaadid üles. Valiti: juhatajaks — Rütli (enamlane), abideks — Vasul (sots.-rev.) ja Sõrm (enamlane); sekretariaati — Depman (sots.-rev.), Lambakahar (enamlane), Näkk (enamlane) ja Luik (sots.-rev.) — seega 4 enamlast, 3 sots.-rev. ja mitte ühtki vähemlast (sots.-dem.).

Kongressi kolmas päev algas skandaaliga. Mandaatkomisjon oli tõeks teinud, et kongressi juhataja, enamlane Rütli, on kaks liikmekaarti välja võtnud. Parevalt poolt nõuti juhatuse ümbervalimist, mis ka sündis. Uude juhatusse valiti: juhatajaks — O. Tief, abideks — Kudeberg ja Sõrm, sekretariaati — Depman, Urm, Käär ja Luik, seega 4 enamlast, 3 sots.-rev. ja

mitte ühtki vähemlast (sots.-dem.). Järgnes ülemkomitee aruanne.

Kongressi neljandal päeval oli diviisi staabi ülema polkovnik J. Sootsi aruanne eesti diviisi formeerimise üle. Polkovnik J. Soots seletas, et meeskonnad ei kuula enam käske. Temale vastas 3. Eesti polgu sõdur, et polkovnik J. Sootsi ütelled on õiged. Selles aga, et meeskond enam ka komiteid ei kuula, olevat süüdi ohvitserid, kes komiteede autoriteeti olevat kõigutanud. Kõneleja luges ette polkovnik J. Sootsi kirja, mille viimane 7. oktoobril oli saatnud maleva büroole ja milles ta oli avaldanud oma vaateid eesti sõjaväe formeerimise kohta, tehes ettepaneku igalt eesti väeosadesse astujalt võtta allkiri, et ta teenistuses viibides enda poliitikast lahti ütleks, tunnustaks ohvitseride distsiplinaarvõimu, komiteede valimist aga ei pooldaks. Kirja ettelugemine sünnitas enamlaste seas ootamatu ärevuse. Nad nõudsid, et sarnane kontrrevolutsionäär nagu on polkovnik J. Soots, tuleb silmapilk arreteerida. Võetakse vastastikku sõna ja arutatakse, kas kiri on kontrrevolutsiooniline. Polkovnik J. Soots ise seletab, et need tema mõtted on olnud ja praegugi on sõjaväe kohta, kes välise vaenlase vastu peab võitlema, missuguseks ka esialgu eesti malev on tahetud luua. Ta toonitab, et kodumaa rahva julgeoleku ja vara kaitsemine oleks eesti maleval ilma niisuguse põhimõtteta teataval määral läbiviimatu. Enamlased teevad ettepaneku: „Sootsi kiri kontrrevolutsiooniliseks tunnistada, teda ennast staabiülema kohalt tagandada ning kongressilt väljakihutada.” Ettepanek ei lähe läbi. Vastu võetakse sots.-rev. järgmine resolutsioon: *„Staabiülema Sootsi kirja Eesti sõjaväes soovitava korra kohta läbi harutades tunnistab kongress, et see kiri mitte kontrrevolutsiooniline kiri ei ole. Teisest küljest ei või aga demokraatlist Eesti sõjaväe organiseerida niisuguste vaadetega asja peale ja seepärast leiab kongress, et staabiülema polkovnik Sootsi kohale jäämine mitte ajakohane ei ole.”*

Kongressi kuues päev pühendatakse poliitilise momendi harutamiseks, milleks kolm isesugust resolutsiooni ette on pandud.

Esimene resolutsioon on Eesti sotsiaaldemokraatide (vähemlaste) partei, Eesti tööerakonna ja Eesti iseseisvuslaste rühma poolt, milles ette pannakse Eestis kokku kutsuda Asutav Kogu ja Eesti tunnistada iseseisvaks demokraatlikuks vabariigiks, kusjuures Eesti piirkonda tulevad liita kõik need maad, kus eestlasi elab enamuses.

Teine resolutsioon on enamlaste rühma oma. Nad ütlevad, et Eesti iseseisvuse mõtted on töörahvale vaenulised, Eesti peab jääma Venemaa töörahva vabariigi autonoomseks osaks.

Kolmanda vooluna esineb sots.-rev. rühm, kes seni enamlastega oli töötanud käsikäes. Nad löövad nüüd enamlasist lahku, nõuavad ka Eesti iseseisvust ja esinevad oma järgmise ettepanekuga, mis ka vastu võetakse:

„1. Eesti oma loomulikkudes ja ajaloolistes piirides Läänemere, Soome lahe, Narva jõe, Peipsi järve ja Läti keelepiiri vahel tuleb viibimata kuulutada iseseisvaks töövabariigiks.

2. Venemaa Vabariigi rahvakomissaride nõukogu ja vene rahuettepaneku esimese punkti kohaselt tulevad nii Saksa kui Vene väed Eestimaa piiridest

võimalikult lühikese aja jooksul välja viia. Saksa kui ka Vene vägede võimalikult peane kojusaatmine Eestist ei ole tarvilik mitte ainult Eesti rahva vaba enesemääramise võimaluste jaluleseadmiseks, vaid see on hädapärast tarvilik vastolude ja äärmiste teravuste ärahoidmiseks.

3. Eesti sõjameestele tuleb kindlustada vaba pääsmine kodumaale, Eesti rahvaväele takistamata eneseavaldamine ja laialiminemine kodumaale.

4. Eesti töövabariigi erapooletuse ja poliitilise iseseisvuse huvides tuleb rahulepingusse iseäraline määrus liita selle kohta, et ei Saksamaa ega Venemaa Saaremaal ega mujal Eestimaal ei tohi ehitada või uuesti jalule seada sõjalisi varustusi.

5. Selle järele valvamiseks, et Eesti maa ja vete tühjendamine Saksa ja Vene vägedest peatselt ja täielikult teostatakse ja Eesti rahva poliitilise iseseisvuse kindlustamine rahulepingus täitmist leiab, tuleb rahunõupidamisest osa võtta, kuhu ka Eesti saadikuid peab kutsutama. Eesti saadikutega täiendatud Vene rahusaatkonnal tuleb selle eest hoolitseda, et ei kellegi poolt ega mingi ettekäände all ei rikutaks Eesti puutumatus ja erapooletust.

6. Tuleb kummagi Eestis sõdiva suurriigi kindlustus nõutada selle kohta, et Eestis Asutava Kogu valimised üleüldise, ühetaolise, otsekohese ja salajase hääletamise põhjal võidaks toime panna ka Saksa okupatsiooni piirkonnas, et Eesti Asutav Kogu võiks Eesti Vabariigi sise- ja välispoliitiliste vahekordade kindlaksmääramiseks kokku astuda kõige hiljem 15. (28.) veebruaril 1918. a.

7. Rahulepingusse tuleb määrus viia Eestimaa elanikkude üleüldise ja otsekohese rahvahääletamise toimepanemisest oma riikliku iseseisvuse või mõne teise riigiga liitumise küsimuse lõpulikuks otsustamiseks. Rahvahääletamine peaks Eestis mõne erapooletu riigi, näiteks Rootsimaa, valve all niiviisi korraldatama, et hääletamisvabadus oleks kindlustatud kõigil Eestimaa täieealistel elanikkudel, kes enne sõja algust vähemalt ühe aasta maal on elanud.

8. Ka Eesti töövabariigi vähemusrahvaste (venelaste, sakslaste, rootslaste ja teiste) rahvuskultuurilise autonoomia õigused tulevad kinnitada rahulepingus, samuti Venemaa Vabariigis vähemusena asuvate eestlaste rahvuskultuurilise autonoomia õigused.

9. Eesti töövabariigi ajutine valitsus tuleb anda kuni Eesti Asutava Koguni Eesti töörahva ja sõjaväelaste nõukogu ja selle täidesaatva komitee kui tõsiasjaliku sisepoliitilise võimu kätte. Kasvavate vastutusrikaste ülesannete kohaselt tuleb Eesti töörahva ja sõjaväelaste nõukogu laiendada kõigi linna ja maa töörahva nõukogude, kõigi sotsialistlikkude parteide ja nõukogude valitsust tunnustavate omavalitsuste esindajate osavõtmisel kogu Eesti töörahva esinduseks ning selle ajutise parlamendi ees vastutav täidesaatev komitee muuta Eesti Vabariigi Ajutiseks Valitsuseks.

10. Kongress teeb ettepaneku Eesti töörahva ja sõjaväelaste nõukogule, et see pööraks maailma tööliste, esimeses joones Saksa sotsiaaldemokraatia, poole üleskutsega Eesti rahva vabariikliku enesemääramise ja selle rahupoliitika toetamiseks Läänemere rannamail.

Elagu rahvaste vennastus!

*Elagu Eesti töörahva vabariik!*¹⁸

Enamlasile ei olnud see otsus vastuvõetav. Nad lahkusid koosolekult ja moodustasid Esimese Eesti Sotsialistlike Sõjaväelaste Kongressi, mille pidasid ära üheskoos enamlaste partei juhtidega 13. ja 14. (26. ja 27.) jaanuaril Toompea lossi valges saalis.

Eesti sotsialistlike sõjaväelaste kongress võttis vastu resolutsiooni, et kõik võim Eestis tingimata peab jääma töörahva kätte, mispärast ka kongress toetab Eesti Asutavat Kogu ainult sel määral, kuivõrd viimane tunnustab ja toetab eesti töörahva nõukogude valitsust. Milgi tingimusel ei tunnistanud kongress maksvaks hüüdsõna: „Kõik võim Asutavale Kogule!” Otsustatakse asuda ka eesti sotsialistliku sõjaväe loomisele, mille hõlbustamiseks tahetakse ära kasutada juba olemasolevaid eesti polke nende ümberkorraldamise teel uutele alustele. Sotsialistliku sõjaväe korraldamise juhtivaks organiks valiti 25-liikmeline eesti sotsialistlik sõjaväe nõukogu. Nõukogus määrati 8 kohta sots.-revolutsionääridele.

20. (2. veebruaril) jaanuaril teatab eesti sotsialistlik sõjaväe nõukogu, et ta on ainuke asutus Eestis, kel on õigus korraldada punast sõjaväge. Eesti Sõjaväelaste ülemkomiteel ega muul asutisel, mis tema asemele astuks, ei maleva büroodel ega teistel sellesarnastel asutistel, ei ole õigust mingisuguseid väeosi luua.

29. (11. veebruaril) jaanuaril teatab eesti töörahva ja sõjaväelaste täidesaatva komitee sõjaväe osakond telegraafi teel kõigile eesti polkudele, kõigile maakonna sõjaväe osakondadele, sõjaasjade rahvakomissarile, XII armee täidesaatvale komiteele ja Põhjaväerinde kolleegiumile, et 29. (11. veebruaril) jaanuaril on Eesti Sõjaväe Ülemkomitee likvideeritud ja kogu tema tegevuse, peale kontrrevolutsioonilise, võttis enda kätte Eestimaa töörahva ja sõjaväelaste täidesaatva komitee juures asuv sõjaväe osakond.¹⁹

Parata polnud midagi. Sel ajal olid enamlased Eestis võimul. Nende taga seisis Nõukogude Vene, kelle laevastik viibis teenistusvalmina Tallinna lahes. Oma abi punastele mõtteosalistele poleks laevastik tarvilisel momendil keelnud. Algas, ülevõtmine.

Väevõimuga võeti üle 30. jaanuaril (12. veebruaril) 1918. a. Ülemkomitee ja 6. (19.) veebruaril — Eesti diviisi staap. Eesti Sõjaväelaste ülemkomitee funktsioonid loovutati 1. eesti sotsialistlikul sõjaväelaste kongressil valitud eesti sotsialistlikule sõjaväelaste nõukogule. Tallinnas asuti sotsialistliku polgu formeerimisele. Ühtlasi püüti ka eesti rahvusväeosades luua soodsat pinda nende ülevõtmiseks või likvideerimiseks. Rahvusväeosadel seisis ees lühike võitlus.

Üldiselt võib tähendada, et rahvusväeosade ülevõtmisel ei toiminud enamlased kuigi julgesti. Diviisi staabi ülevõtmisel tulid nad diviisiülema kolonel J. Laidoneri juure ja tegid talle ettepaneku ühes staabiga üle minna sotsialistlikku sõjaväkke. Kolonel J. Laidoner ei võtnud ettepanekut vastu ja ta

¹⁸ „Proletaarne revolutsioon Eestis”, nr. 3 (4) — 1927. a.

¹⁹ „Proletaarne revolutsioon Eestis”, nr. 3 (4) — 1927. a. lhk. 84

lasti pikaajalisele puhkusele. Eitavalt vastasid enamlasile ka kõik teised staabi ohvitserid, kellele tehti ettepanek. 20. veebruaril tulid Saksa okupatsiooniväed Virtsus Eesti mandrile. Samal ajal tungisid sakslased ka Lõuna-Eestisse. Vene väeosad ja nendele tuginev enamlaste valitsus olid sunnitud põgenema. Eesti rahvusväeosad ja omakaitse võtsid kohtadel võimu endi kätte ja said kõikjal lühikeseks ajaks seisukorra peremeesteks. Nende otsesel toetusel teostus Eesti iseseisvuse väljakuulutamine 24. veebruaril 1918. a. Selle sammuga muutusid eesti rahvusväeosad Eesti riiklik-rahvuslikeks väeosadeks.

Venega katkes igasugune ühendus ja side. Eesti väeosade kohta puudus Saksa okupatsioonivägede tuleku puhuks üldine korraldus, mispärast toimiti ka kohapealse äranägemise järgi. Eesti tagavarapataljon, kus enamlus oli kõige tugevam ja korralagedus kõige suurem, otsustati pataljoni juhatuse ja Tartu linnavalitsuse otsusega 22. veebruarist 1918. a. laiali saata. Mujal kindlaid korraldusi ei tehtud. Vabal tahtel igal pool osa mehi lahkus väeosadest, osa aga jäi kohale.

Eesti väeosad lugesid endid okupatsioonivägede tulekul iseseisva, erapooletu riigi sõjaväeks ega võtnud kuski osa sõjategevusest. Avalikult deklareeris seda 1. Eesti polk Haapsalus 21. veebruaril, saavutades Saksa väekolonna juhiga sõlmitud kokkuleppes oma õiguste tunnustamise, üldiselt tekkis aga väga ebamäärane vahekord, mis vajas reguleerimist. Juba Tallinnale lähenevale Saksa kolonnile vastusaadatud delegatsioon (polkovnik A. Larka, dr. K. Konik, kapten N. Reek) püüdis saavutada sel alal kokkulepet, kuid tagajärjetult. Alles pärast korduvaid läbirääkimisi ilmus 28. veebruaril Saksa 68. armeekorpusse komanderi kindral-leitnant Seckendorffi korraldus, mille põhjal eesti väeosad võisid oma tegevust jätkata korra, julgeoleku ja rahva varanduse kaitseks. Endine 1. Eesti diviisi staap reorganiseeriti laiemaorganisatsiooniliseks Eesti Sõjavägede Staabiks. Eesti väeosade koondist hakati nimetama Eesti sõjaväeks.

Eesti sõjavägede ülemaks oli polkovnik (kindral-major) A. Larka, staabiülemaks — kapten (al.-polkovnik) N. Reek. Eesti sõjaväe (diviisi) koosseisu kuulusid: neli kolmepataljonilist jalaväepolku — 1. Eesti polk Haapsalus, ülem — polkovnik (kindral-major) E. Pödder; 2. Eesti polk Viljandis, ülem — polkovnik J. Unt; 3. Eesti polk Tallinnas, ülemad — polkovnik P. Raudsepp ja st.-kapten (kapten) P. Kann; 4. Eesti polk Rakveres, ülem — kapten H. Vahtramäe; Eesti ratsaväepolk Tallinnas, ülem — rittmeister (al.-polkovnik — osutus hiljem valeohvitseriks) Rosenberg; Eesti suurtükiväe brigaad Tallinnas, ülem — st.-kapten K. Tiitso; Eesti inseneriväe rood Tallinnas, ülem — leitnant (st.-kapten) A. Normak; mereväepataljon (rood), varustus- ja tervishoiuasutised, kõrgem sõjakohus, sõjaväe kontroll — kõik Tallinnas.

Eesti sõjaväelaste registreerimiseks, arvele võtmiseks ja määramiseks Eesti väeosadesse ja tagavaraväkke moodustati Eesti sõjaväelaste registreerimise bürood Tallinnas ja maakondades.

Eesti suurtükiväe brigaadi õppetegevus oli takistatud, kuna talle ei

lubatud suurtükke. Samuti oli takistatud ka 2. Eesti polgu tegevus, kes asus Saksa 60. armeekorpuse paiknemispiirkonnas Lõuna-Eestis ja võis tegutseda peamiselt ainult likvideerimise suunas.

Väeosi ja asutusi tuli osalt uuesti formeerida ja korraldada. Vabanedes revolutsioonijaaja mõjudest, meeleoludest ja instituutidest (komiteede kaotamine) võidi nüüd töötada edukamalt ja saavutada paremat distsipliini. Varustus saadi osalt Saksa intendantuurilt nende suurte ladutagavarade arvel, mis maa okupeerimisel langesid sakslaste kätte, osalt rekvisitsiooni teel elanikelt. Asjaajamis- ja komandokeeleks võeti eesti keel. 1. Eesti polgus töötati välja eestikeelsed komando- ja oskussõnad, mis võeti üldiselt tarvitusele ja on aluseks meie kaitseväe praegusele käsklusele ja terminoloogiale. Vorm jäi endiseks, nõuti ainult eesti eraldusmärkide kandmist. Korra alalhoidmiseks jaotati maa polkude vahel piirkondadeks.

Saksa väejuhatusele oli alul võrdlemisi tagasihoidlik ega seganud end Eesti väeosade ellu, kes seetõttu võisid töötada õige suure iseseisvusega. Varsti tekkis aga pööre. Kohalik aadel ei suutnud leppida Eesti väeosade olemasoluga ja astus nende likvideerimiseks korduvalt samme. 20. märtsil 1918. a. ilmuski kindral-leitnant v. Seckendorff'ilt käsk Eesti väeosade likvideerimiseks. Seda korraldust põhjendati Bresti rahulepingu tingimustega, mis ei lubavat Saksa väejuhatusele pidada okupeeritud maa-alal väeosi, kes kunagi on olnud Vene komando all. Katsed käsku muuta jäid tulemuseta ja Eesti väeosad likvideeriti määratud tähtajaks või vähese hilinemisega 1918. a. aprilli esimesel poolel. Tegutsema jäid mõneks ajaks ainult likvideerimiskomisjonid. Varustuse võtsid sakslased üle. Pärast likvideerimist, 1918. a. suvel tegutses osa ohvitseri, eriti 1. Eesti polgust, kindral-major E. Põdderi juhtimisel salajase pörandaaluse omakaitse organiseerimisel. 16. novembril 1918. a., pärast Saksa okupatsiooni kokkuvarisemist, teostus Eesti maleva uuestisünd, — polgud kutsuti uuesti kokku.

Eesti rahvusväeosad meie iseseisvuse võitluses omavad suure ja määrava tähtsuse, mida kokkuvõetult võib ära märkida järgmiselt:

1. Eesti rahvusväeosadel on tähelepanuväärivad teened Eesti iseseisvuse mõtte kujundamisel ja teostamisel. Nad tekitasid üldises lagunemises ja korralageduses oma aktiviteediga ja aktsioonidega instinktiivse jõutunde, moodustasid selle reaalse aluse, millele tugenedes arenesid ja suurenesid meie enesemääramise ideaalid võrdlemisi kitsapiirilise omavalitsuse nõudest autonoomia ja föderatsiooni etappide kaudu kuni riikliku iseseisvuseni.

Eriti teise eesti sõjaväelaste kongressi hääletustagajärjed omasid suure tähtsuse iseseisvuse mõtte kindlustamiseks.

Juba detsembris 1917. a. ja jaanuaris 1918. a. nõudsid üksikud 1. Eesti polgu roodud Eesti iseseisvuse väljakuulutamist. 6. jaanuaril 1918. a. peeti 1. Eesti polgus ära roodude ja komandode üldkoosolek, kus võeti vastu ühemeeleline otsus:

„1. Eesti polgu roodud ja komandod nõuavad tingimata rutulist Eesti iseseisvuse väljakuulutamist.“

Eesti rahvusväeosade olemasolu tekitas usku sõjameestes ja rahvas oma võimeisse, tõstis rahvustunnet ja äratas isamaa-armastust. Ta lõi julgustava aluse, millel võisid tugeneda laialdase omavalitsuse ja iseseisvuse ideed.

2. Maailmasõja ajal asusid sõjaväelased-eestlased laiali mööda Venemaad, kõigil väerindeil. Meie kodumaa oli võitlusvõimelistest eesti poegadest tühi. Eesti rahvuslike väeosade formeerimine kutsus välja meeste tagasivoolu kodumaale. Ta pani aluse sellele suurele liikumisele, mis meie sõdurid ja ohvitserid tõi kodumaale tagasi.

3. Teenistus rahvusväeosades oli praktikaks ja kooliks meie juhtivale koosseisule, mis hiljem neile hõlbustas edukalt läbi viia suure organiseerimis- ja juhtimistöo Vabadussõjas.

4. Rahvusväeosad olid aluseks meie riiklikele kaitsejõududele, meie rahvaväele, pärast Saksa okupatsiooni.

5. Rahvuslike väeosade kaasabil kaitsti meie maa suureulatusliku laastamise eest põgenevate ja demoraliseeritud Vene vägede poolt.

V. Omakaitse.

Olukord Omakaitse tekkimiseks. 1917. a. veebruarirevolutsioon kukutas Venes endise võimu ja kaotas maksva korra. Revolutsiooni juhid kuulutasid kodanikele igasugust vabadust. Rahvahulgad said sellest nõnda aru, nagu see kellelegi oli kasulik. Tsaariaegne korravalve, politsei, kadus. Selle asemele asutatud miilits oli nõrk ja suutis end maksma panna ainult vähemate korrarikkumiste puhul. Nõukogud ja nende täidesaatvad komiteed katsusid võimu kiskuda endi kätte. Nad ignoreerisid Vene keskvõimu, s.o. ajutist valitsust, ja püüdsid igapidi kõigutada selle autoriteeti. 21. augustil (3. septembril) langes Riia linn sakslaste kätte. Vene vägede taandumismeeleolu ja nende omavoli ei piirdunud mitte ainult väerinde lähima seljatagusega, vaid kanti varsti ka Eestisse. Röövimised, rüüstamised ja korrarikkumised tihenesid nii maal kui ka linnades. Seisukorra paranemist lähemas tulevikus polnud loota. Seevastu iga päevaga kujunes aga üldine olukord ikka enam ja enam tumedaks. Kõik see tõendas kodanikule, et tema julgeolek on hädaohus ja pole seaduslikku võimu, kes teda kaitseks.

Sarnasel üldisel võimulagedal ajal tõuseb iga kodaniku juures endakaitsetung. Mure oma isiku, perekonna ja vara eest sunnib kodanikku mõtlema ja otsima teid, kuidas kindlustada julgeolekut. Juba märtsi alul 1917. a. asuti Tallinnas rahvusliku miilitsa organiseerimisele, mille iga aga kestis vaid mõned nädalad. 1917. a. suvel väljendati mitmel puhul arvamist, et kodanikud endid ise peaksid korraldama ja endile kaitse looma. Mõte küpses ja kanti laiali.

Omakaitse korraldamine kuni oktoobrirevolutsioonini. Augusti viimseil päevil peeti Tallinnas adv. Saar-Keerdi korteris ära tolleaegsete tähtsamate tegelaste koosolek, kus otsustati viibimata asuda rahva omakaitse organiseerimisele. Koosolijad valisid komitee, kes pidi esialgse

organiseerimistöö võtma enda peale, kuni valitakse seaduslik omakaitse juhatus. Komitee nimetas end — „Tallinna elanikkude omakaitse asutav komitee”. Komitee esimeheks valiti adv. Saar-Keerd, sekretäriks — lipnik G. Lagus.

Omakaitse asutav komitee asus energiliselt tööle ja kavatses 2. septembril kutsuda kokku organisatsioonide esindajaid üldisele nõupidamisele. Eeltöödega ei saadud aga valmis, ja nii lükati asutav koosolek edasi 9. septembri peale.

9. septembril tulid mitmesuguste asutiste, seltside ja organisatsioonide esindajad kokku Brookusmäel, eesti sõjameeste kodu ruumides. Koosolijaid oli üldiselt vähe.

Kaaluti omakaitse asutamise põhimõtteid ja tunnistati sarnase organisatsiooni loomine väga tarviliseks. Koosolek leidis aga, et sarnase üldise tähtsusega rahva omakaitse organisatsiooni loomine ei tohi väljuda kitsast ringist, vaid selleks tuleb veel selgitustööd teha ja uus suurem asutav koosolek kokku kutsuda.

Ajutine asutav komitee asus uuesti tööle. Seatakse kokku põhikirja kava ja määratakse teine asutav koosolek 18. septembri peale kindlaks.

18. septembril ilmus Omakaitse asutavale koosolekule juba rohkesti esindajaid. Nähtavasti oli üleskutse lehtedes mõjunud. Koosoleku juhatajaks valiti Eduard Saarepera ja protokollikirjutajaks Peeter Parikas.

Asutav komitee kordas omakaitse asutamise vajadust, mis kõigi koosolijate poolt kiideti heaks. Komitee poolt esitatud põhikirja kava võeti üldjoontes ja põhimõtteis vastu. Ainult mõnes üksikus küsimuses sooviti parandusi. Pärast põhikirja põhimõtete tunnustamist pannakse asutava komitee poolt ette kokkutulnud esindajate kogu tunnistada omakaitse nõukoguks, mis ka häälteenamusega otsustatakse jaatavalt. Põhikirja kava kohaselt asuti nüüd täidesaatva komitee ja revisjonikomisjoni liikmete valimisele.

Kandidaatide ülesseadmisel tõsteti üles rahvusküsimus. Sellest saadi üle nii, et igale suuremale rahvusele määrati kindlaks oma rahvusest kandidaatide arv. Eestlasile määrati täidesaatvasse komiteesse 4 kohta, sakslasile 2, venelasile 2 ja juutidele 1 koht. Eestlaste poolt valiti Joh. Pitka, Ed. Saarepera, Kraut ja Rossmann; sakslaste poolt — E. v. Lilienfeldt ja kaugesõidukapten Brockhausen; venelaste poolt — Ivanov ja Vinogradov ja juutide poolt — Gudovsky.

Revisjonikomisjoni valiti samuti rahvuslikul alusel viis liiget: eestlased — Anderson ja Sonike, sakslane Scheel, venelane Lionov ja juut Levinovitš.

Täidesaatvale komiteele anti õigus juure koopteerida liikmeid. Seda õigust tarvitades koopteeriti juure adv. Saar-Keerd ja tuletõrje seltsi esimees Tofelmann. Täidesaatva komitee hooleks jäi põhikirja lõplik väljatöötamine ja vastavas asutises registreerimine. Täidesaatev komitee avaldas andmed koosoleku üle, soovides organisatsioonidele, kes veel ei olnud esindatud, saata oma asemikke nõukogusse. Kodanikele soovitati astuda omakaitse liikmeks ja osa võtta vahiteenistusest üldise julgeoleku huvides.

Peale asutavat koosolekut jaotasid täidesaatva komitee liikmed ametid

endi vahel järgmiselt: esimees — Ed. Saarepera, abiesimees — Ivanov, sekretär — Saar-Keerd, sekretäri abi — Gudovsky, laekahoidja — E. v. Lilienfeldt.

Omakaitse mõte leidis kodanike seas sooja poolehoidu. Suurel arvul saadi liikmeks astumise sooviavaldusi. Algas liikmete registreerimine ja omakaitse tegevus.

Omakaitse ülesandeks oli abiks olla linna miilitsale ja seepärast jaotati ka tema tegevus miilitsa jaoskondade järgi. Jaoskondades võetakse soovijaid liikmeiks vastu. Sisseastujalt nõutakse tunnistuse või soovituselise esitamist selle kohta, et ta on aus inimene ja kohtu poolt karistamata. Liikmeiks astuvad inimesed mitmesugustest seltskonnakihtidest. Seal on töölisi, kaupmehi, ametnikke, majaomanikke jne. Üksikuist dokumentidest on näha, et liikmeiks on astunud ka kommertskooli, realkooli, doomkooli ja teiste õppeasutuste õpilasi. Realkooli õpilased moodustasid isegi erilise salga, mida nimetati „Realkooli õpilaste rooduks”. Oktoobri keskel oli Omakaitse liikmete nimekirjas ligi 3000 isikut.

Üheks tähtsaimaks mureks osutus omakaitse varustamine relvadega, misjärel ka täidesaatev komitee otsustas kohe organiseerimise alul, septembri lõpul, iga võimaluse kasutada selleks, et oma liikmeid relvastada. Sellest sai teada kohalik tööliste ja soldatite saadikute nõukogu täidesaatev komitee ja saatis septembri viimseil päevil protestiavalduse kubermangu komissarile. Protestis toonitati, et Tallinna elanikke mingisugune hädaoht ei ähvarda ja seepärast omakaitset, pealegi veel sõjariistus, ei ole tarvis.

Aga juba nädala pärast näitasid sõjasündmused, et on tarvis omakaitset ja on tarvis ka relvi. Saksa sõjalaevastik ilmus 29. septembril Saaremaa rannikjoone ette, Tagalahte, kus dessant maale saadeti. Nädala jooksul olid saared puhastatud Vene vägedest.

Põgenevad Vene väed vaatasid Eestimaa kui sõjavälja peale, mis niikuinii läheb vaenlase kätte. Seepärast katsus põgenev vägi igal pool rüüstada ja röövida ja sõjasaagina kaasa võtta, mis kellelegi meeldis. Haapsalusse ilmunud taanduvad Vene väeosad hakkasid kohe peale kaupluste rüüstamisega, mis aga 1. Eesti polgu energilise vahelesegamise tõttu ruttu likvideeriti. Haapsalust valgus põgenev vägi Tallinna ja katsus siin oma õnne, kus suurimaks kiusatuseks olid viinalaad.

Saarte vallutamine sakslaste poolt ja korratuste tekkimised Tallinnas kinnitasid omakorda kodanikule, kuivõrd kaitsetu ta tõepoolest on. Kõik nõukogude võimukandjate ilusad lööksõnad varisesid kokku vaenlase esimesel liigutamisel. Omakaitse täidesaatev komitee tuletas uuesti kodanikele meele nende kriitilist seisukorda. Avaldatakse üleskutse: „Korraldage enesekaitset!” Tuletatakse meele, et kui sõjaliin jõuab Tallinna alla, ja siit lahkuvad sõjaväed, miilits ja teised võimud, siis ilmuvad saagile igasugused rüüstajad ja pole kedagi, kes kaitseks kodanikku. Seepärast koondutagu aegsasti. Üleskutse lisab juure, et kui omakaitsele on 10 000 liiget, siis ei julge ükski võim enam kallale tungida. Rahutu aeg septembri lõpul ja oktoobri alul tõi omakaitsele palju uusi liikmeid juure.

Et kuidagi seaduslikult reguleerida vahekordi Tallinnas tegutsevate teiste korralvalveorganitega, pöördus Omakaitse täidesaatev komitee selle otsustamiseks kindluse komandandi poole. 8. oktoobril andis kindluse komandant päevakäsu, milles lähemalt olid kindlaks määratud omakaitse ja teiste korralvalveorganite vahekorrad ja omakaitse liikmete vahiteenistuse kohustused. Päevakäsu sisu näitab, et kindluse komandandil oli suur usaldus uue organisatsiooni vastu.

8. oktoobril oli Omakaitse nõukogu koosolek. Täidesaatev komitee esitas nõukogule omakaitse põhikirja, mis ka kinnitati.

Põhikiri seadis ühingu Omakaitse eesmärgiks kaitse korraldamise kõigile Tallinna linna kodanikele, hoolimata nende rahvusest, usust ja parteisse kuuluvusest.

Omakaitse juhatus oli koostatud järgmiselt: nõukogu, täidesaatev komitee ja revisjonikomisjon. Omakaitse asutajaiks arvatakse põhikirja järgi seltskondlikud organisatsioonid, kooperatiivid, kindlustusseltsid, rahaasutised, linna- ja maakonna omavalitsused. Iga organisatsioon saatis ühe esindaja nõukogusse. Kõik esindajad kokku moodustasid Omakaitse nõukogu. Nõukogu astub kokku ainult tarbekorral. Nõukogu valib üheksaliikmelise täidesaateva komitee. Täidesaatev komitee võtab vastu liikmeid ja juhib Omakaitse tegevust.

Omakaitse põhikiri ei suutnud kõiki peensusi üksikasjaliselt ette näha. Selleks töötati, nagu harilikult seltsides, välja kodukord.

Kodukorras oli kuni peensusteni lahendatud vahiteenistuse kord. Kodukord määrab ligemalt ka ära Omakaitse organisatsioonilised alused. Selle järgi kõik Tallinnas elavad Omakaitse liikmed jaotati miilitsajaoskondade järgi Omakaitse jaoskondadeks. Iga Omakaitse jaoskond jagunes omakorda veel mitmesse piirkonda — rajooni. Liikmete kogumiseks häire korras olid ette nähtud erilised koondumispunktid. Erilistel kordadel, kui seda nõutakse, nagu üldiste korrarikkumiste, pommitamiste, rüüstamiste jne. puhul, olid Omakaitse liikmed kohustatud välja tulema kuni viimse meheni.

Omakaitse relvastamine ja tema edukas väljaastumine ei meeldinud kohalikule tööliste ja soldatite saadikute nõukogule, sest Omakaitse kujutas enesest tugevat jõudu, mis ei allunud nõukogudele.

Tulevad kuuldavale tööliste ja soldatite saadikute nõukogu poolt sagedased süüdistused, et Omakaitse olevat poliitiline asutis, kontrrevolutsionäärade pesa, kus varju leiavad ainult kapitalistid, kelle vastu vene revolutsioon võitleb. Vaatamata sellele, et Omakaitse täidesaatev komitee katsus küll ümber lükata kõiki neid süüdistusi toonitades, et Omakaitse ei aja mingisuguseid poliitilisi sihte, mis tema arvele tahetakse kirjutada, ei kadunud siiski süüdistused ja Omakaitse vastane agitatsioon enamlaste poolt. Sarnane pinev olukord mõjus Omakaitse liikmeile. Kartes sekeldusi enamlastega ei võta nad enam kuigi aktiivselt osa Omakaitse tegevusest. Oktoobri lõpul hakkavad liikmed Omakaitsest isegi välja astuma, tuues ette mitmesuguseid varjatud põhjusi.

Pärast enamlikku riigipööret võis juba ette arvata, et Omakaitse enam

kauda ei püsi.

11. novembri ööl tulidki madrused vägivaldselt Omakaitse nõukogu ruumidesse, kus kõigest paar Omakaitse liiget oli valvel. Valvurid saadeti minema. Samuti saadeti Omakaitse liikmed koju patrulliteenistusest. Ka jaoskondades käisid madrused Omakaitset likvideerimas.

Seega oli avalikule Omakaitsele tehtud lõpp. Salajaselt tegutses aga Omakaitse pöranda all edasi.

Enamlasteaegne pörandaalune organiseerumine. Pärast enamlikku riigipööret ei suutnud südimaad Omakaitse liikmed kuidagi leppida tekkinud olukorraga. Arvati, et ega enamlaste võim ole püsiv ja varsti muutub seisukord. Suurt lootust pandi Vene asutava kogu peale, nähes selles uue riigikorra loojat. Agaramad Omakaitse tegelased pidasid salaja omavahelist sidet. Rajoonide ja jaoskondade ülemad harutasid seisukorda ja katsusid alal hoida ühendust ustavamate liikmetega.

Novembris ja detsembris katsuti organiseerimist jätkata. Mitmes kohas püüti organiseerida majast majja, uulitsast uulitsasse. Katsuti leida igas majas Omakaitse mõtte pooldajaid, kes oleksid valmis astuma organisatsiooni liikmeiks. Sealjuures taheti uuesti organiseeritavasse Omakaitse liikmeiks vastu võtta ainult neid, kes esimeses koondises üles näitasid iseäralist tublidust.

Nüüd võtab Omakaitse ka uue tegevussihhi. Politseilise teenistuse mõte kadus juba iseendast pörandaaluses organisatsioonis. Omakaitse tegevussiht pöördus selle võimu vastu, kes teda sundis pöranda alla minema. Nõnda muutub Omakaitse enamlastevastaseks poliitiliseks organisatsiooniks.

Detsembri lõpul ilmuvad Tallinna vene eser'ide (sotsiaal-revolutsionääride) esindajad, kes tahavad siin nõu pidada ühiseks väljaastumiseks enamlaste vastu. Tallinnas seisis sel ajal üks Vene ukrainiseeritud diviis. Sotsiaal-revolutsionäärid mõtlesid diviisi enamlusvastast meeoleolu ära kasutada ja sellega esiti Tallinnas ja siis Petrogradis toime panna riigipööre. Kas neil peale selle diviisi veel oli sõjaväge käsutada, ei ole teada, kuid nad käisid ülemkomitees palumas, et ka üks eesti polk Petrogradi sündmustest võtaks osa.

Kavatsetavaks riigipöördeks hakkavad ka Omakaitse juhid ridu kohendama. Organiseerimine läheb elavamaks. Juhtivad tegelased tulevad kokku nõupidamisele. Tehakse plaane, kuidas riigipöördest osa võtta, kuidas ja missuguses järjekorras asutisi vallutada jne. Sotsiaal-revolutsionääride kavatsused jäid aga teostamata. Ukrainlased lahkusid Tallinnast vaikselt ja rahulikult.

Peale kavatsetava riigipöörde nurjumist olid väljavaated tulevikku kaunis kurvad. Tunti ära, et enamlaste käsutuses seisavad suured sõjalised jõud, millele meil midagi erilist pole vastu panna. Siiski ei kaotatud lootust ja otsiti võimalusi, kuidas enamlikust valitsusest lahti saada. Joh. Pitka katsus Viljandis luua uue Eesti võimu keskkoha, kuid ka sellest ei tulnud midagi välja. Pärast Viljandi kava kokkuvarisemist tuleviku sihtide kindlaks

määramiseks peeti ära mitmed nõupidamised, millest osa võtsid meie juhtivad poliitikategelased. Kõigi kaalutluste tagajärjel selgus siiski, et meie ise, hoolimata raskest olukorrast, peame katsuma oma jõul enamlastist lahti saada, sest siis oleks meie tulevik kindlustatud. Nende läbirääkimiste tagajärg oli see, et uuesti asuti põrandaaluse jõu korraldamisele. Nüüd oli ka selge, et riigipöörde plaane ei saa ehitada väikesele jõukoondisele, vaid seda tuleb hakata teostama laiemal kava kohaselt. Oli vaja kogu maa organiseerida.

Ülemaalise põrandaaluse Omakaitse loomise katse 1917. a. lõpul ja 1918. a. alul on meie vabadussõjaaegse üleriikliku Kaitseliidu sünniaeg. Enamlaste valitsemise ajal ei suudetud Omakaitset küll üle maa korraldada, kuid idee levis maakonnast maakonda ja kõikjal loodi organisatsiooni rakukesi. Okupatsiooni ajal hakkasid need rakukesed arenema ja kasvama ja nii ilmus Saksa vägede lahkumisel Kaitseliit nagu iseendast maa alt.

Parimini organiseeris end põranda all Läänemaa. Siin avaldas tervendavat mõju 1. Eesti polgu puhtrahvuslik meeoleolu. Läänemaa elanikud organiseerisid kogu pataljoni. Relvad said nad 1. Eesti polgust. Läänemaa organiseerimise tulemused avaldusid veel okupatsiooni lõpul, millal Läänemaa kaitseliitlased relvastatult ilmusid Tallinna oma abi pakkuma.

Kuuldused sakslaste kavatsusest Eestimaad okupeerida nihutasid maa organiseerimise aga varsti tagaplaanile. Kerkisid päevakorra uued mõtted, millest tähtsaimaks oli Eesti iseseisvaks kuulutamine. Iseseisvuse väljakuulutamine võis aga ainult seal sündida, kus meie ise oleksime olnud seisukorra peremehed. Nõnda tõusis tarvidus Tallinnas või mõnes muus linnas võim enamlastilt üle võtta.

Selles suunas algaski uus ettevalmistus põranda all. Ettevalmistusi väljaastumiseks Tallinnas tehti suure hoolega. Peale hariliku organiseerimise jaoskondade kaupa moodustati igas jaoskonnas kõige ustavamaid meestest löögirühmitusi. Üldist organiseerimist juhatas Joh. Pitka.

Ööl vastu 24. veebruari lasksid enamlased Tallinna katvad kindlused õhku. See oli märgiks, et nüüd tuleb tegutseda.

Kokkuräägitud signaali järgi anti märku ja kõikjal ilmusid linna tänavatele Omakaitse lööksalgad. Tänavail seisvailt punaväelasilt võeti relvad käest ja nad saadeti koju. Madrused, sellest teada saanud, tulid sadamast linna „korda jalule seadma”, kuid ka neilt võeti käest püssid ja üks kuulipilduja. Igast linnaosast saadi teateid, et Omakaitse liikmed punakaardilt relvi korjavad ja tänavatele korrapidamiseks seavad oma patrullid. Enamlaste kants Tallinnas, Suur Karja tänaval, vallutati lahinguga.

Ägedam kokkupõrge tekkis 24. veebruari õhtu eel Omakaitse liikmete ja linna tungivate madruste vahel Sadama tänaval ja Merepuiestee juures. Mõlemalt poolt pandi tegevusse kuulipildujad. Laskmine kestis mitu tundi. Madrused tõrjuti tagasi sadamasse, kust nad enam välja ei pääsnud.

Enamlaste kukutamisega tuli Omakaitse põranda alt päevavalgele. Omakaitse elus algas uus ajajärk.

Omakaitse (kodanikukaitse) Saksa okupatsiooni ajal – „Bürgerwehr“. Saksa okupatsioonivõimud ei teinud esialgu Omakaitsele tegutsemiseks takistusi. Omakaitse liikmeile jäeti kätte relvad. Öösi kandis Omakaitse patrulliteenistust. Saksa sõjaväe politseile oli sarnase abiorganisatsiooni tegevus korrapidamise alal suureks kergenduseks.

Varsti aga, kui balti sakslased okupatsioonivõime oma huvides hakkasid informeerima, tehti raskusi tegutsemiseks ka Omakaitsele. Ei tahtud lubada Omakaitsele sõjariistu ja osavõttu vahiteenistusest. Nõuti, et Omakaitse juhatus peab uutele võimudele esitama kinnitamiseks oma põhikirja. Joh. Pitka ja mõned teised Omakaitse juhtivad tegelased käisid Saksa võimu esindajate juures seletamas, et hädaohtlik on patrulliteenistust katkestada. Saksa võimudele kirjeldati enamlaste mässukatsete võimalusi eriti tumedais värves. See mõjus. Saksa võimud lubasid katkestatud vahiteenistust jätkata, kuid tingimusel, et kindralkomandole esitataks rutuliselt kinnitamiseks Omakaitse põhikiri saksa keeles.

Omakaitse juhatus asus põhikirja tõlkimisele, kusjuures tekkinud olukorrale vastavalt põhikiri ka osaliselt muudeti. Nii nähti ette, et Omakaitsele on õigus igas linnas ja alevis, kus eestlased asuvad, avada osakondi. Omakaitse nõukogu likvideeritakse ja juhatuse ning revisjonikomisjoni valimine jääb organisatsiooni liikmete peakoosoleku ülesandeks. Omakaitse organiseerijaiks tunnistatakse Joh. Pitka ja Ed. Saarepera. Nende kohus on Omakaitse tegevust juhtida seni, kuni liikmeiks on astunud 2000 kodanikku. Siis kutsutakse peakoosolek kokku ja valitakse juhatus põhikirja järgi.

Uue kinnitamatu põhikirja järgi hakati ka kohe tegutsema. Võeti vastu uusi liikmeid, saadeti põhikirja ära kirju teistesse linnadesse jne. Kavatsesi organiseerida Omakaitset üle kogu maa legaalsel alusel.

Varsti sai Omakaitse juhatus sõjaväe politseiülemalt kirja, milles teatati, et kindralkomando käseb välispool Tallinna piire lõpetada igasuguse tegevuse. Põhikirja ära kirjad, mis välispoole Tallinna on saadetud, tulevad jalamaid nõuda tagasi. Edasi teatati, et kindralkomando tahab põhikirja läbi kaaluda, kuid kuni otsuseni võib Omakaitse Tallinnas edasi tegutseda.

Hiljem saabub teade, et esitatud põhikiri on jäetud kindralkomando poolt kinnitamata ja tuleb viibimata esitada uus põhikiri. Ühtlasi teatatakse, millised nõudmised põhikirja suhtes on kindralkomandol.

Kindralkomando soovidest oli selgesti näha, et tema tahab juhatuse ja organisatsiooni koosseisule oma mõju avaldada. Omakaitse oli sunnitud leppima paratamatusega. Tuli välja töötada sarnane põhikiri, mille kinnitamist võis loota.

26. mail oli Estonias Omakaitse peakoosolek, kus põhikiri, mille kava okupatsioonivõimude poolt oli läbi vaadatud, vastu võeti ja valiti juhatuse liikmed. Juhatuse esimeheks valiti Eug. Vilde, abiks Joh. Pitka, sekretäriks J. Naaris, sekretäri asetäitjaks A. Lints, laekahoidjaks A. Pachel ja laekahoidja abiks Chr. Luther.

Uue põhikirja järgi allus Omakaitse linnapealikule, kuid ka linna komandandi ja sõjaväe politseiülema käske pidi ta täitma. Iga üksiku liikme

vastuvõtmist kinnitas linnapealik Omakaitse juhatus ettepanekul. Juhatus kinnitas ametisse kindralkomando. Peakosolekuid võis kokku kutsuda ainult kindralkomando loal. Omakaitse jaoskondade ja rajooniülemate kohtadele määramiseks oli vajaline linnapealiku kinnitus. Annetusi vastu võtta ja toimida korjandusi võis ainult linnapealiku nõusolekul.

Üldiselt võib kinnitada, et uue põhikirjaga tehti Omakaitse täiesti sõltuvaks Saksa okupatsioonivõimude tujudest.

Omakaitse teenistus oli ajajooksul puht politseiliseks kujunenud. See ei rahuldanud osa liikmeid ja paljud jäid Omakaitse tegevusest eemale. Suvel ja sügise alul oli huvi isegi niivõrd kadunud, et mõnes rajoonis ei saadud enam patrulle välja saata, sest vahikorrale määratud liikmed ei ilmunud. Katsutakse selgitada loiduse põhjusi, kuid üldiselt on kõigel sellel vähe tagajärgi. Mõnelt poolt teatatakse, et ei soovita Omakaitse tegevusest osa võtta, sest kogu organisatsiooni asi pole veel kindel. Kindralkomando teatas küll, et tema vastuvõetud põhikirjaga on nõus, kuid ametlikku kinnitust ei tulnud. Samuti oli kinnitamata ka uus juhatus.

Augusti alul tahetakse Omakaitsele uut elu sisse puhuda. Lehtedes ilmuvad vastavad üleskutsed. Omakaitse uueks tehniliseks juhatajaks R. von Breverni asemele määratakse kindral-major E. Pödder, millest Omakaitse juhatus 7. augustil ringkirjaliselt teatab.

Kindral-major E. Pödder asub energiliselt tööle. Tema töö ei kesta aga kuigi kaua. 15. augustil arreteeritakse kindral-major E. Pödder ühes teiste eesti poliitikategelastega. Teda kutsutakse mitu korda ülekuulamisele ja katsutakse mingisuguseid poliitilisi saladusi teada saada. Kui see sakslasil ei õnnestu, lasevad nad kindrali kuu aja pärast vabaks. 16. septembril on kindral-major E. Pödder uuesti Omakaitse büroos ametis.

Vahepeal on linnapealiku poolt tulnud kiri, mis sisaldab põhikirja vormilise kinnituse mõningate vähemate muudatustega. Muudatused käsitasid laskeharjutuste läbiviimise korda, liikmekaardi tarvitamise õigust ja rahaliste korjanduste korraldamist. Kinnitatud juhatus nimekiri pakkus aga üllatusi. Seal olid mitmete valitute asemel uued nimed. A. Lintsi asemel oli kinnitatud O. Eggers. Revisjonikomisjoni liikmeist jäid kinnitamata A. Uibopuu ja L. Reinthal, nende asemele olid määratud K. Schee¹ ja Sporleder. Sellega oli juhatuses täpselt pool eestlasi ja pool sakslasi. Aga ka see ettevaatusabinõu ei aidanud eesti mõju vähendada. Juhatus esimees, kooliõpetaja E. Vilde, ei saanud alati koosolekuist osa võtta. Tal oli palju tööd ja ta oli sunnitud tihti koosolekute juhatamise jätma oma abi hooleks. Chr. Luther käis üldse vähe koosolekuil. Samuti kolmas saksa soost liige, Otto Eggers, puudus sageli. Üks tolleaegseist juhatus liikmeist jutustab, et eestlasil olevat teada olnud, millal Eug. Vildel võimalik on koosolekule ilmuda ja millal mitte. Ära kasutades seda asjaolu, seatud tähtsamad küsimused alati niisuguse juhatus koosoleku päevakorda, millest ette oli teada, et saksa soost juhatus liikmed ei ilmu. Siis olnud koos pool juhatus liikmeist, kellel põhikirja järgi oli õigus asju otsustada. Need olid kõik eestlased. Iseendastki mõista, et nüüd otsusi tehti eesti seisukohalt.

Kõigepealt oli vaja Omakaitset ümber moodustada või korraldada nii, et ta ei oleks jäänud ainult politseiliseks organisatsiooniks. Oli vaja ette valmistada Omakaitse organisatsiooni ka poliitilistele sündmustele, mida võis oodata, sest Saksamaa sõjataht oli kustumas. Sõjalised sündmused lääneväerindel avaldasid oma mõju ka okupatsioonivõimudele.

Okupatsioonivõimud muutusid tähelepanelikumaks eestlaste vastu ega püüdnud enam oma poliitilisi sihte saavutada sarnase järelejätmatusena nagu suvel. Omakaitsele tuldi enam vastu.

Nüüd algab Omakaitse juhtiva koosseisu ümberkorraldamine. Nimetatakse uusi jaoskonna ülemaid. Neid instrueeritakse, antakse uusi juhtnööre.

Arendades oma sisemist organisatsiooni, astub Omakaitse juhatus 15. oktoobril otsustava sammu. Igasse jaoskonda määratakse sõjariistade instruktorid. Nende ülesandeks on sõjaliste harjutuste juhatamine jaoskondades. Sõjariistade instruktorid nimetatakse jaoskonnaülemate esimesteks abideks ja nad on kohustatud viimaste äraolekul juhtima kogu asjaajamist. Instruktoritele tuleb valida kaks abi endistest ohvitseridest. Selle korraldusega olid jaoskonnad tegelikult seatud eesti ohvitseride juhatuse alla. Jaoskonnani nemad jäid rohkem nimelisteks ülemusteks.

Senine Omakaitse esimees E. Vilde nägi, et organisatsioon juba tegelikult on eestlaste käes. Talle omase taktitundega ta astus 22. oktoobril 1918. a. esimehe kohalt tagasi. Sellega jäi esimehe kohusetäitjaks Joh. Pitka. E. Vildega oli juhatus hästi läbi saanud ja tema äraastumise puhul avaldati tõsist kahetsust.

Oktoobrisündmused läänes tõendasid, et lähimas tulevikus on poliitikailmas oodata suuri muudatusi. Oli ette näha, et Saksamaa kaua ei pea vastu. Ennustati ka okupatsioonivägede peatset lahkumist Baltimaalt. Mis selle järele sünnib, oli raske ette näha. Üks oli aga selge: meil pidi olema — igaks juhtumiks oma sõjariistus jõud. Seda sõjariistus jõudu oli avalikult võimatu organiseerida. Siiski ka sel alal oli midagi tehtud. Paralleelselt legaalse Omakaitsega — „*Bürgerwehri*ga” — oli organiseeritud ka pörandaalune omakaitse.

Okupatsiooniaegne pörandaalune organiseerumine. Nagu eelpool nägime, ulatusid illegaalse pörandaaluse omakaitse organiseerimise juured enamlaste valitsemise aegadesse. Tallinnas tekkis pörandaalune omakaitse organisatsioon peale seda, kui enamlased vägivaldselt sulgesid legaalse Omakaitse. See pörandaalune omakaitse astus välja 24. veebruaril Eesti iseseisvuse väljakuulutamisel. Peale selle sulas ta näiliselt kokku okupatsiooniaegse legaalse omakaitsega või „*Bürgerwehri*ga”. Tegelikult aga olid pörandaaluse organisatsiooni liikmed isekeskis tihedas kontaktis ja legaalsesse omakaitse — „*Bürgerwehr*” — võeti rohkesti saksa soost elanikke vastu selleks, et okupatsioonivõimudega rahulikult läbi saada. Okupatsiooni lõpul, kui Omakaitse teenistusse nimetati eestlasist instruktorid, oli Tallinnas igas Omakaitse jaoskonnas instruktori juhatusel kindel salk mehi,

kes end arvasid põrandaalusesse eesti omakaitse.

Maal oli üldine pilt teisem. Juba Kerenski ajal sundisid vene sõjaväelaste röövimised maaelanikke ise oma varandust valvama. Enamlaste aegadel aga tekkisid mitmes kohas põrandaalused omakaitse salgad. Sõjariistu muretseti mitmesugusel teel: saadi eesti polkudelt, osteti lahkuvailt venelasilt või võeti lihtsalt, kus see oli võimalik, vene sõduritelt ära. Kevadel, kui eesti polgud Saksa okupatsioonivõimude käsul saadeti laiali, tekkisid laialiminevate polkude ohvitserkondades ringid, kes omavahel pidasid kindlat sidet ja ettevaatlikult organiseerisid maad, ei usutud, et Saksa okupatsioonivõim püsiks kaua. Kõikjal valitses veendumus, et lõpuks võidavad liitlased ja siis on sakslased sunnitud Eestist lahkuma. Selleks ajaks peab aga meil olema oma organiseeritud jõud, et maavalitsemine ei satuks võõrastesse kätte. Loodeti, et kuigi põrandaalune organiseerimine on seotud väga suurte raskustega, saab siiski üle maa niipalju inimesi kokku, et võimaldub esialgseid nõudeid täita. Ajajooksul saab aga juba jälle Eesti polke kokku kutsuda ja siis on sõjariistus jõudu küllalt.

Põrandaalune organiseerimine arenes kahes suunas. Üks oli juhitud teatud keskkohast ja sai juhtnööre, teine aga arenes kohtadel ürgjõuliselt, ilma mingisuguse juhtimiseta keskkohast. Esimeses olid tuntuimad eesti polkude (peamiselt esimese) ohvitserid, kes oma keskjuhatusega pidasid sidet. Sellesse gruppi kuulus võrdlemisi väike arv ohvitseri. Väikese arvu valimine sündis sel eeldusel, et vähemast ringist teated nii kergesti ei levi, sest tuli hoiduda Saksa politsei organisatsiooni jälile saamisest. Kuid ka teise, suurema hulga, ohvitseride seas leidis terve rida tublisid mehi, kes oma algatusel korraldasid põrandaaluseid üksusi, igaüks omaette seal, kus elas.

Juhitav põrandaalune organisatsioon jagunes maarajoonidesse. Keskorganisatsioon teadis ainult rajoonide juhte. Viimased valisid oma abilisi vähemaise üksustesse. Nii arenes organiseerimine ja keegi ei teadnud organisatsiooni liikmeist rohkem kui seda, keda ta oli kutsunud või kellele ta allus. See oli tarviline ettevaatuse mõttes. Kui mõni organisatsiooni liikmeist oleks sisse kukkunud, siis ei oleks ta ikkagi rohkem teadnud kõnelda kui ainult mõnest inimesest.

Nii tekkisid legaalse Omakaitse varjul ja ka iseseisvalt salajased grupid agaramate eesti ohvitseride ettevõttel Läänemaal, Rakveres, Narva ümbruses, Paides, Tartus, Võrus ja mujal. Need relvastatud grupid olidki meie esimeseks tegelikuks jõuks sisekorra kaitsel ja võitlemiseks okupatsioonivõimude maatühjendamise ja enamlaste sissetungi vastu.

Üldiselt arenes põrandaalune organiseerimine väga visalt. Takistused olid kõikjal suured. Sakslased kontrollisid hoolega igasugust liikumist ja see võttis ära võimaluse maad organiseerida. Juhtnööre võis ainult isiklikult ja sedagi suusõnaliselt edasi anda. Kirjutada või sõna saata ei juletud.

Augustikuus, kui sakslasil läänes oli suur lüüasaamine ja seetõttu nad rohkem enda peale hakkasid mõtlema, oli kord võimalus välja saata instruktoreid maakonnalinnaadesse ja maale, kus anti tarvilisimaid juhtnööre.

Oktoobrikuu lõpus, kui sakslaste lüüasaamine oli juba täiesti selge, võis

vabamini liikuda ja isegi rääkida kaunis avalikult enesekaitsest. Sama kuu lõpul tuli kord põrandaaluse omakaitse juhatus nõupidamisele kokku. Otsustati täie energiaga asuda ülemaalsele omakaitse loomisele. Arvati ka, et on juba aeg käes Saksa võimudega kohal läbi rääkida Omakaitse organiseerimisest ja nendelt nõuda püsse ja muud tarvilist varustust. Valiti erilised volinikud, kes pidid teatud maakonnad läbi sõitma ja organiseerimisele panema kindlama aluse.

Tallinna linna Omakaitse oli novembri esimesil päevil juba päriselt oma värvi muutnud. Omakaitse tegevust juhatas kindral-major E. Pödder. Jaoskondades olid tegelikeks juhtideks instruktorid, kõik endised eesti ohvitserid. Instruktorid olid õppustega nõudlikud. Seetõttu jäid Omakaitsest kõrvale vanemad mehed, enamasti sakslased ja „kadakad”. Jäid järele peamiselt eestlased, mispärast ka polnud raskusi Omakaitse täiesti üle võtta. 11. novembril likvideeritigi okupatsiooniaegne Omakaitse ja asuti Kaitseliidu korraldamisele.

Kokkuvõte.

1. Omakaitse 1917. a. kuni enamliku revolutsioonini koos miilitsaga kandis Tallinnas politseilist teenistust kindlustades sellega kodanike julgeoleku.

2. Omakaitse pärast enamlikku oktoobrirevolutsiooni läheb põranda alla ja omab poliitilise ilme. Ta on selleks tegelikuks jõuks, mille kaasabil 24. ja 25. veebruaril 1918. a. Tallinnas võim enamlasilt võetakse üle.

3. Kuigi muudetud kujul, kuid siiski suutis Omakaitse üle elada ka Saksa okupatsiooni aja. Legaalse Omakaitse — „*Bürgerwehri*” — varjul oli võimalus luua ja korraldada Tallinnas ja välispool Tallinna eestlasist relvastatud põrandaaluse omakaitse rakukesi, kes Saksa okupatsioonivõimude lahkumisel said aluseks üleriiklikule Eesti Kaitseleidule, olles sellega ühtlasi esimeseks ja ainsaks relvastatud jõuks Ajutise Valitsuse käsutuses.

4. Legaalse Omakaitse varjul kestis edasi salajane side eesti ohvitserkonnas, mis muidu okupatsiooniaegse surve tõttu oleks kujunenud raskeks. Alalhoitud side võimaldas Saksa okupatsioonivägede lahkumisel kiiresti asuda Kaitseleidu ja rahvaväe organiseerimisele.

VI. Eesti punakaart ja kommunistlikud väeosad 1917.—1918. a.

Eesti punakaart 1917.-1918. a. kuni Saksa okupatsioonini. Pärast veebruarirevolutsiooni Vene ajutise valitsuse esimesil päevil, asusid enamlaste partei organisatsioonid tööliste võitlussalkade — punakaardi — loomisele. Eestis punakaart omandas kindlamakujulise organisatsiooni pärast juulipäevi. Kornilovi „sõjakäigu” ajal oli juba siin-seal linnades, eeskätt Tallinnas, punakaardi rühmakesi olemas. Tõsisem eesti punakaardi organiseerimine võimaldus aga alles pärast vene oktoobrirevolutsiooni, millal

nõukogude võimu kindlustamine üle kogu maa vajas „oma sõjariistus jõudu”. Novembri esimesil päevil loodi Tallinnas „Üle-eestimaaline punakaardi keskkomitee”, kes asus organiseerimise etteotsa ja lõi sideme üle Eestimaa kõigi punakaardi osakondadega nii linnades kui ka maal.

Organisatsiooniliselt loodi punakaardi osad linnades, alevites, mõisais jne. salkadena. Iga salka nimetati tema asukoha järgi, nagu — Tallinna punakaart, Tartu punakaart, Aseri vabriku punakaart jne. Suuremad salgad jagunesid roodudeks, roodud — rühmadeks ja rühmad — jagudeks. Punakaardi koosseisus oli ainult jalavägi laskurüksuste näol ühes väikesearvulise kuulipildujate osaga (rühmadega). Suurtüki-, ratsa- ja tehnilisi osi ei olnud. Veebruari alul 1918. a. oli eesti punakaardi nimestikes umbes 5000 inimest.²⁰

Jaauari alul 1918. a. ühenduses ülevenemaalise sõja-revolutsioonilise nõukogu otsusega hakati ka Eestis looma punast sõjaväge (sotsialistlike tööliste ja talurahva punaväeosi). Punaväe algosad loodi eraldi punakaardist.

13. jaanuaril avasid enamlased, lahkudes Teiselt Eesti Sõjaväelaste Kongressilt, Tallinnas, Toompea lossi valges saalis Esimese Eesti Sotsialistlike Sõjaväelaste Kongressi, mis kestis kaks, päeva (13. ja 14. jaan.).

Pärast kongressi avamist võttis sõna V. Kingissepp, kes tähendas, et kodanlik sõjavägi, s.o. Eesti rahvusväeosad, ei kaitse töölisklassi huve, mispärast ta ka kiires korras tuleb koju lasta ja tema asemele luua tööliste ja talurahva punane sõjavägi.

Kolmandale ülevenemaalisele tööliste ja sõjaväelaste kongressile otsustati saata järgmine telegramm:

„Esimene eesti sotsialistlike sõjaväelaste kongress tuli kokku, et vabatahtlikku sotsialistlik sõjaväge luua, kes valmis oleks kohkumata kaitsma revolutsiooni. Kongress tervitab teid seltsimehelikult. Kolmas nõukogude kongress peab kodanluse võimu lõpulikult murdma. Elagu nõukogude võim! Elagu proletaarne revolutsioon!”

Poliitilise momendi kohta võeti vastu järgmine otsus: *„Eesti sotsialistlike sõjaväelaste kongress tunnistab, et kõik võim Eestis tingimata töörahva kätte peab jääma, sellepärast toetab kongress Eesti Asutavat Kogu ainult sel määral, kuidas ta eesti töörahva nõukogude valitsust tunnistab ja toetab. Mingil tingimusel ei tunnista kongress maksvaks hüüdsõna: „Kõik võim Asutavale Kogule!”, mis eneses kodanlise klassi poliitikat sisaldab. Eesti sõjaväelaste hüüdsõnaks peab olema „Kõik võim töörahvale!” mis ka Asutava Kogu kohta maksvaks peab jääma.”*

Sotsialistlik sõjavägi otsustatakse korraldada järgmistel alustel:

1. Juhtivaks instantsiks valitakse 25-liikmeline Sotsialistlik Sõjaväe Nõukogu, kus antakse 8 kohta sotsiaalrevolutsionääriledele.
2. Punaväele alusepanemiseks otsustatakse kasutada mõnd eesti rahvuslikku polku, seda ümber korraldades sotsialistlikul alusel.

²⁰ „Proletaarne revolutsiooni Eestis”, nr. 1 (2), lhk. 9.

3. Punaväe polkudesse pääsmiseks peab olema mõne asutise soovitus. Rindelt tulevaid võetakse vastu ilma soovituseta.

4. Punaväge otsustatakse korraldada territoriaalsuse põhimõttel.

5. Eesti rahvusväeosades otsustatakse läbi viia ülemuste valimine ja nende abil ära kasutada rahvusväeosade organeid igas linnas punaste polkude formeerimiseks.

Peale kongressi algab eesti sotsialistliku sõjaväe nõukogu järjekindlat tööd punaväe organiseerimiseks, võttes aluseks kongressi otsused ja keskkohast antud direktiivid. Asutakse eesti rahvusväeosade likvideerimisele, kusjuures kasutatakse nende organeid ja varandusi punaste polkude loomiseks.

20. jaanuaril teatab sotsialistlik sõjaväe nõukogu, et ta on ainuke asutis Eestis, kel on õigus punast sõjaväge formeerida, ja et eesti sõjaväelaste Ülemkomiteel ega muul asutisel, kes astuks tema asemele, ei maleva büroodel ega teistel sellesarnastel organitel ei ole õigust mingisuguste väeosade loomiseks.

Eesti punaväe organiseerimise kohta avaldab eesti töörahva ja sõjaväelaste nõukogu täidesaatev komitee järgmise käskkirja:

„Eesti töörahva ja sõjaväelaste nõukogu täidesaatev komitee otsustab:

1. *Eesti töörahva ja sõjaväelaste nõukogu täidesaatva komitee sõjaväe osakond on kõige ülem sõjaväeline võim Eestis.*

2. *Kõigil kohalistel maakonna nõukogudel tuleb igasuguste sõjaväe kohta puutuvate küsimustega otsekohe Eesti töörahva ja sõjaväelaste nõukogu täidesaatva komitee sõjaväe osakonna poole pöörata.*

3. *Sõjaväe osakonna peakoosoleku otsuse põhjal 21. jaan. 1918. a. kõiki neid sõjaväelasi, kes mitte ei taha vabatahtlikes punases sõjaväes teenida ehk mitte kõlbulikud ei ole sinna vastuvõtmiseks, määramata aja peale kodu lasta vanaduse peale vaatamata, kuni Eesti töörahva ja sõjaväelaste nõukogu täidesaatev komitee neid täiesti kodulastuiks tunnistab.*

4. *Välja kuulutada, et Tallinnas Tallinna punane polk vabatahtlistest sõjaväelastest kokku seatakse.”*

21. jaanuaril annab sõjaväeosakond järgmise juhtkirja maakonna nõukogude sõjaväeosakondadele mobilisatsiooni asjus:

„Sõjaväeosakond otsustas oma peakoosolekul 21. jaanuaril s. a. töörahva punaseid polkusi looma asudes kõik neid sõjaväe teenijaid, kes mitte ei taha vabatahtlikes sõjaväes teenida ehk mitte kõlbulikud ei ole sinna vastuvõtmiseks, määramata aja peale kodu lasta vanaduse peale vaatamata.”

Olgugi, et enamlased seisid võimul, suutsid nad punaväe organiseerimises siiski saavutada õige väheseid tagajärgi.

Nende endi andmeil kogunes punaväkke: Tallinnas — 1. Tallinna punaväe polku — umbes 400—500 meest, Tartus — 200 meest ja teistes linnades veelgi vähem, kuna samal ajal eesti rahvuslikke väeosi oli kaugelt üle diviisi koos. Ka ei suutnud Tallinna ja Tartu punased polgud midagi erilist korda saata Saksa okupatsioonivägede sissetungimise takistamiseks Eestisse. Tartu jäeti isegi ilma vastuhakkamiseta Saksa okupatsioonivägede

kätte. Haapsalust Tallinna sihis liikuvaile Saksa okupatsioonivägedele saadeti küll Keila vastu punakaardi salk, kuid see oli täiesti korraldamatu ja võitlusvõimetu.

Pärast Keila „lahingut” põgenesid enamlaste võimukandjad ja nende mõtteosalised ühes vähemate punakaardi salkadega osalt maad mööda Petrogradi, osalt üle mere Soome. Osa Soome põgenenuist astus teenistusse soome „seltsimeeste” juure, sõites väerinnale soome valgete vastu, kuna teine osa jätkas teekonda Petrogradi suunas.

Sellega oli eesti punakaart Eesti pinnal likvideeritud.

Eesti kommunistlike väeosade loomine Venemaal kuni Vabadussõja alguseni. Eesti kommunistlikele väeosadele — kütipolkudele — pandi tegelikult alus 1918. a. alul Petrogradis, pärast seda, kui enamlaste võimukandjad-eestlased Eestist Saksa okupatsioonivägede eel olid põgenenud Venemaale. Leides Nõukogude Vene pinnal lahke vastuvõtu, asusid eesti kommunistlikud juhid seal Eestist väljataanud punakaartlaste kogumisele ja Eesti punaste väesalkade loomisele. Nii asus Tartu nõukogu täidesaatev komitee Tartu-Putilovi partisansalga formeerimisele Tartust väljataanud eesti, läti ja vene „seltsimeestest” ja vabatahtlikest punase Putilovi vabriku töölisist. Kiires korras formeeritud partisansalk saadeti väerindele sakslaste vastu Narva alla. Hiljem ühinesid Tartu—Putilovi partisansalgaga ka Eestist väljataanud Narva ja Rakvere punakaardi salgad, mille järele Tartu—Putilovi salk nimetati ümber Tartu—Putilovi (Tartu—Jamburgi) pataljoniks. Pataljoniülemaks nimetatakse lätlane Janovski. Hiljem täiendatakse pataljon kuni polgu koosseisuni ja saadetakse põhjaväerindele Inglise—Ameerika interventsiooni vägede vastu. Polk asus seal kuni 1918. a. novembrini, millal ta uuesti toodi Eesti väerindele.

Soome kaudu Petrogradi põgenenud Tallinna ja teiste linnade punakaartlased valisid eesti punase sõjaväe organiseerimiseks nõukogu, kes 10. märtsil Pauli kasarmuis asus väesalga formeerimisele. Pauli kasarmuist viidi eesti kommunistlik väesalk Trotski isiklikul nõudmisel revolutsiooni peastaabi — Smolnõi — kaitseks.

20. märtsil valiti Jakob Palvadre eesti kommunistliku väesalga ülemaks ja väesalk ise nimetati ümber I eesti kommunistlikuks pataljoniks. Pataljonis oli esialgu 2 roodu ja kuulipildujate komando.

Pataljoni organiseerimine arenes võrdlemisi edukalt ja ta oli üks kindlamaist ja revolutsioonilisemaist sõjaväeüksustest Petrogradis. Hiljem kasvas pataljon neljarooduliseks. Pataljonis olid veel side-, sapööri- ja ratsaluurajate komando. Varsti sai pataljon käsu kiires korras sõita Jekaterinburgi, Uurali väerindele, kus asuda sõjategevusse tšehhoslovakkide vastu. Pataljon J. Palvadre juhatusel sõitis Petrogradist välja 31. mail 1918. a. Pataljonis oli umbes 900 tääki.

Petrogradi jäeti tagavararood. Vabatahtlike vastuvõtmine kestis edasi. Juuli keskel oli Moskvast ülevenemaaline eesti osakondade konverents, kus otsustati asuda eesti punaste kütipolkude loomisele.

Eesti seksioonide keskkomitee käsul hakati augusti alul formeerima 1. Tallinna kommunistlikku kütipolku. Uurali väerindel võitlev I Eesti kommunistlik pataljon nimetati 1. Tallinna kommunistliku kütipolgu I pataljoniks. Tagavararoodust hakati formeerima 1. Tallinna kommunistliku kütipolgu II pataljoni.

Põhjakommuuni sõjaväekomissariaadi loal tuli hulk eestlasi vene punaväeosadest üle eesti kommunistlikesse väeosadesse. 27. augustil likvideeriti eesti kommunistlik sõjaväe nõukogu ja tema funktsioonid loovutati 1. Tallinna kommunistliku kütipolgu kollektiivi büroole.

Septembri alul hakati 1. Tallinna kommunistliku kütipolgu juures formeerima 1. kerge välisuurtükiväe divisjoni, kuhu astusid teenistusse 18. septembril suurtükiväe sõjakooli lõpetanud endised punase kaardiväe tegelased Eestis, nagu J. Anvelt, J. Sihver, R. Vakmann, Tummeltau ja teised.

Asutati eesti kütiväe nõukogu, kelle esimeheks sai J. Sihver. Kütiväe nõukogu hakkas juhatama eesti punaväe üldist organiseerimist.

Septembris pandi alus 2. Viljandi kommunistlikule kütipolgule. Polgu staap kavatseti paigutada Jamburgi, kuid vastavate ruumide puudusel tuli sellest loobuda. Polgu staap jäi Petrogradi, kuna Jamburgi asetati 2. Viljandi polgu I pataljon, kelle ülemaks nimetati K. Kanger.

Septembri lõpul sõitis 1. Tallinna polgu II pataljon ja 1. kergesuurtükiväe divisjoni üks patarei (2-suurtükiline rühm) Uurali väerindele.

2. Viljandi kütipolgu komplekteerimiseks kuulutati Venemaal eestlaste-kommunistide mobilisatsioon välja ja pöörduti ühtlasi üleskutsega ka eesti proletariaadi poole, et see viibimata tuleks Eestist üle piiri Jamburgi ja astuks teenistusse eesti kommunistlikku Viljandi kütipolku.

31. mail Petrogradist J. Palvadre juhatusel väljasõitnud 1. Tallinna kütipolgu I pataljon jõudis 10. juunil Zlatousti ja pidas Uurali väerindel peamiselt taandumislahinguid.

Uurali väerindel pandi alus ka suurtükiväe (kahesuurtükilise patarei) ja ratsaväe organiseerimisele. Oktoobri alul jõudis Petrogradist kohale ka II pataljon ja rühm suurtükiväge. Mõlemad pataljonid liideti ja neist moodustati 1. Tallinna kommunistlik polk. Liidetud suurtükiväe rühmadest moodustati 1. eesti kommunistlik kerge patarei. Samal ajal pandi Permi linnas alus ka 1. eesti kommunistlikule raskele patareleile.

Novembri lõpul saab 1. Tallinna kommunistlik polk käsu Eesti väerindele sõitmiseks, kuna kerge patarei selle korralduse saab alles detsembri lõpul.

Nii võisid Eesti Vabadussõja alul Narva lahingust 28. novembril 1918. a. osa võtta järgmised eesti kommunistlikud väeosad:

Viljandi ja Tartu kommunistlikud polgud ja 2. eesti kommunistlik kerge patarei. Tallinna kommunistlik polk ja raske patarei²¹ jõudsid kohale pärast Narva

²¹ „Eesti diviis” — lhk. 21 andmeil võttis Narva lahingust osa ka eesti kommunistlik raske patarei, kuid „Proletaarne revolutsioon Eestis” nr. 1 (2) lhk. 14 andmeil jõudis raske patarei kohale alles pärast Narva lahingut, mis ka tõenäoline näib olevat. Ka „Proletaarne revolutsioon Eestis” nr. 6 lhk. 10—13 toodud andmed kinnitavad viimast väidet.

lahingut, kuna 1. kerge patarei veel mõneks ajaks jäi maha Uurali väerindele.